

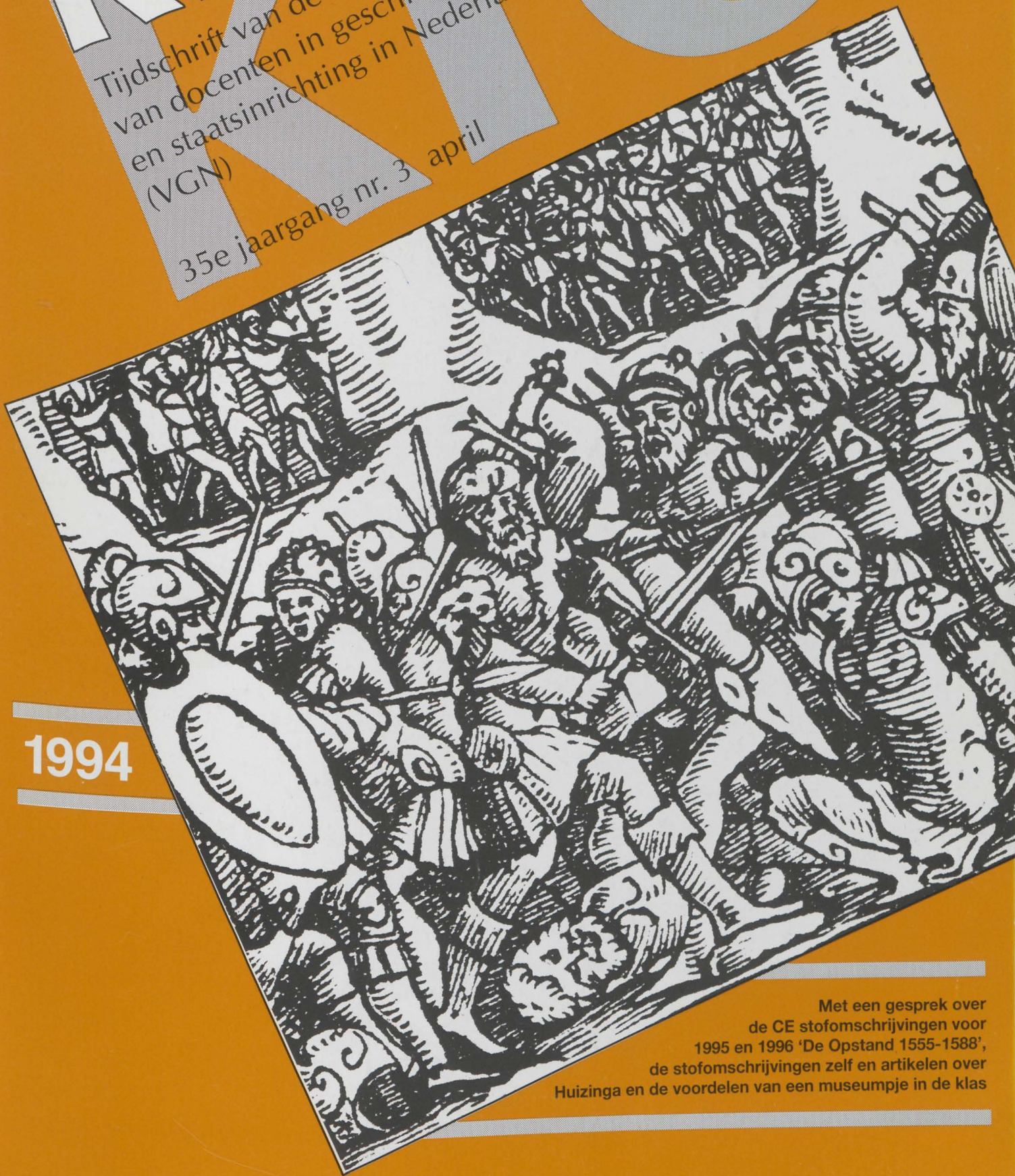
kleio

13 APR. 1994

Tijdschrift van de vereniging
van docenten in geschiedenis
en staatsinrichting in Nederland
(VGN)

35e jaargang nr. 3 april

1994

Met een gesprek over
de CE stofomschrijvingen voor
1995 en 1996 'De Opstand 1555-1588',
de stofomschrijvingen zelf en artikelen over
Huizinga en de voordelen van een museumpje in de klas

VGN

Vereniging van docenten in geschiedenis en staatinrichting
in Nederland

Algemeen Bestuur

Mw. H. Budé-Janssens,
voorzitter, Patrijslaan 12a,
2261 ED Leidschendam.
Tel. 070-32 77 923.

M. Otten, vice-voorzitter,
Deventerweg 60,
7203 AM Zutphen.
Tel. (privé) 05750-42 160,
(werk) 05700-70 825.

L.M.I.V. Nolet, 1e secretaris,
Reestraat 32,
6531 JM Nijmegen.
Tel. (privé) 080-55 07 49,
(werk) 080-45 98 27.

Mw. H.J.C. van Herwaarden-
Rijlaarsdam, 2e secretaris,
Postbus 360,
2920 AJ Krimpen a/d IJssel.
Tel. 01807-12 298.

J. Schopman, penningmeester,
Jozef Israëlsstraat 58, 6521 MZ
Nijmegen. Tel. 080-22 47 69.

Mw. M.E. Hielkema, Titiaan-
straat 34[1], 1077 RJ Amster-
dam. Tel. 020-66 44 060.

Mw. E. Marrenga, Lange
Leidsedwardsstraat 212[1],
1017 NR Amsterdam.
Tel. 020-27 71 26.

H. Kurstjens, Nijenkamp 13,
6651 HG Druten.
Tel. (privé) 08870-13 119,
(werk) 085-52 13 20.

VGN-giro: 128701 t.n.v.
Penningmeester VGN, Den
Haag.

*In verband met de recente
wisselingen in het bestuur
zullen de verschillende werk-
zaamheden van de bestuursle-
den in een later nummer van
KLEIO aangegeven worden.*

U kunt zich opgeven als lid van
de VGN bij de administratie
Vreeswijkstraat 329, 2546 AK
Den Haag. Wilt u daarbij
aangeven tot welke categorie
van leraren u behoort en op
welk schooltype u werkzaam
bent.

Voor 1994 bedragen de
contributies:

1. Bij bezoldiging tot en met
HOS-schaal 10 f 90.-
2. Bij bezoldiging vanaf
HOS-schaal 11 f 105.-
3. Buitengewone leden (zij die
niet meer in het onderwijs
werkzaam zijn of zich nog
bekwamen voor het leraar-
schap): f 75.-
4. Partnerlidmaatschap f 130.-

Leden die minder dan 16 uur per
week les geven kunnen in
aanmerking komen voor een
korting. Hiertoe moet u jaarlijks
voor 1 december een verzoek
indienen bij de penningmeester
met vermelding van het aantal
lesuren, de school en de catego-
rie waartoe u behoort.

kleio

Het blad van de VGN, verschijnt tien maal per jaar,
incidenteel met katern voor leerlingen

Redactie

W.G.J. Rongen, voorzitter,
Antillen 4, 3524 EZ Utrecht.
Tel. 030 - 892580

J.A. de Ruiter, Almelo.
B. Engbers, Utrecht.

I.D. Verkuil, Hilversum
R.P. Slotboom, Utrecht.
J.L.G. van Oudheusden,
Waalwijk.

Mw. C.L. Peucker-Martin, Zeist.
H.S.J. Jansen, Nijmegen.

Secretariaat: J.A. de Ruiter,
Parkweg 5, 7602 JC Almelo.
Tel. 05490 - 60 987.

Eindredactie: Mw. T. Bogaerts-
Stoopman, Omloop-West 9,
3402 XM IJsselstein.
Tel. 03408 - 8 35 76.

Alle leden van de VGN hebben
een abonnement op Kleio. Niet-
leden kunnen zich abonneren,
maar reglementair komen alleen
diegenen in aanmerking voor
een abonnement zonder
lidmaatschap, die niet werkzaam
zijn als docent. Over uitzonde-
ringen beslist het bestuur.

Voor 1994 kost een abonnement

Binnenland	f 90.-
Buitenland, binnen Europa	f 120.-
Buitenland, buiten Europa (luchtpost)	f 130.-
Losse nummers	f 9,50

Informatie over het leerlingenma-
teriaal in de serie Kleio-Didactica
en andere uitgaven van de VGN
vindt u in de Kleio-krant achter
in het blad. U kunt bestellen
door het betreffende bedrag
over te maken op Postbanknum-
mer 12 87 01 t.n.v. Penningmees-
ter VGN te Den Haag. Wilt u op
het girobiljet aangeven om
welke nummers het gaat.

In Kleio kan geadverteerd
worden.

Prijzen:
1 pagina f 410,-
1/2 pagina f 325,-
1/4 pagina f 225,-

Voor informatie over andere
formaten en inleverdata van de
opnamemodellen kunt u zich
wenden tot de eindredacteur.

ISSN 0165-6449

In maart verscheen het Kleio-themanummer 'Jong zijn in de sixties' met

KLEIO-DIDACTICA 19

Hiervan zijn overdrukken te bestellen als boekje met
een stevige (rode) omslag voor leerlingen.

Prijzen: 1 exemplaar f 5,50, 2 t/m 10 stuks f 4,50 en
meer dan 10 f 3,50 per boekje, inclusief verzendkos-
ten.

U kunt bestellen door het betreffende bedrag over te
maken op postgiro 128701 t.n.v. Penningmeester
VGN in Den Haag. Vergeet niet aan te geven hoeveel
exemplaren en welk nummer didactica u bestelt.

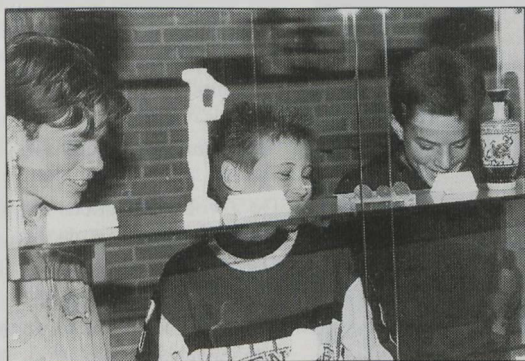
Ook leverbaar voor deze prijs zijn nog Didactica:

- nr. 6, *Overleven. Arbeidersgezinnen in Nederland
rond 1900,*
- nr. 8, *Suriname, schepping van Nederland,*
- nr. 11, *De strijd om het Algemeen Kiesrecht in
prenten,*
- nr. 15, *Honderd jaar landbouwgeschiedenis 1880-
1980 en*
- nr. 18, *Water en vuil, fris gezelschap, lessen over
milieugeschiedenis.*

U krijgt de boekjes per ommegaande toegezonden,
maar heeft u enorme haast, bel dan Tineke Bogaerts,
tel. 03408-835 76.

In dit nummer

Wilt u artikelen voor Kleio toesturen aan de secretaris van de redactie. Berichten voor de Kleiokrante (verenigingsnieuws, aktualiteiten, aankondigingen) kunnen rechtstreeks naar de eindredacteur.

Voor overname van artikelen, lesmateriaal e.d. dient u contact op te nemen met de eindredacteur.

4 Jan van Oudheusden en Dik Verkuil - Terug naar de wortels.

In dit gesprek met stofomschrijvers en deskundigen, deels 'rond de tafel', deels telefonisch, wordt ingegaan op allerlei kwesties die speelden bij het maken van de twee omvangrijke omschrijvingen van het CE-onderwerp 'De Opstand 1555 - 1588' van de komende twee jaar.

9 Jan van Oudheusden - Voelbaar verleden. Driedimensionaal bronnenmateriaal in de klas

Met wat geld en fantasie is het mogelijk om het geschiedenislokaal niet alleen een meer historisch tintje te geven, maar ook om bij de leerlingen belangstelling en begrip te wekken voor de materiële kant van het verleden.

U zult zien: in de kortste keren loopt uw vitrine overvol!

14 A. Miltenburg - Huizinga nu

Sinds 1990 is er aardig wat literatuur verschenen over Huizinga, waaronder de biografie van Anton van der Lem, en de driedelige correspondentie van deze beroemde historicus.

Hoe kijken wij nu tegen Huizinga aan? Wat heeft zijn werk voor waarde?

18 In 't kort en recensies

22 De Opstand in de Nederlanden 1555-1588, stofomschrijving voor MAVO/VBO

32 De Nederlandse Opstand (1555-1588), stofomschrijving voor HAVO/VWO

44 Kleiokrante

De tekeningen op de omslag en bij de stofomschrijvingen zijn van Ramona van Ede.

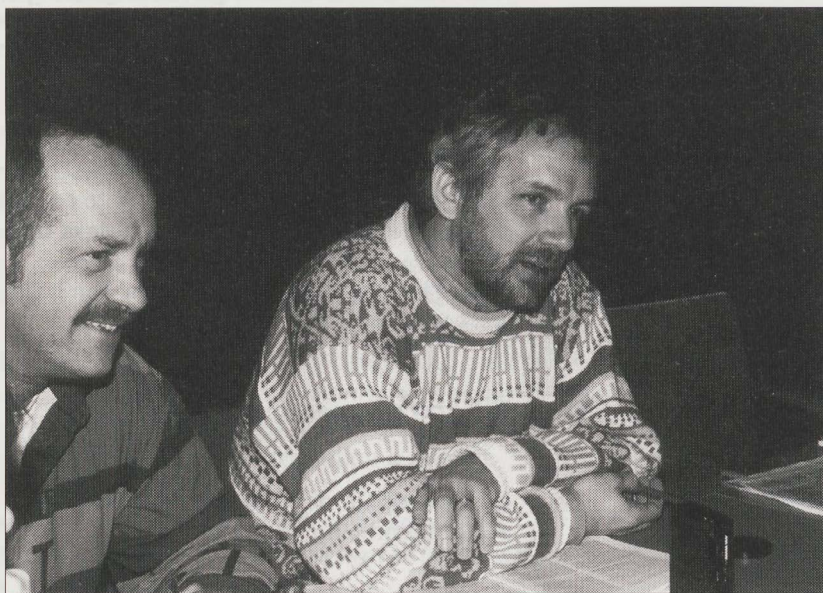
Terug naar de wortels

Jan van Oudheusden en Dik Verkuil

Met het eindexamenonderwerp 'De Nederlandse Opstand 1555-1588' gaan twee lang gekoesterde wensen in vervulling. Het gaat voor het eerst eens niet over de contemporaine geschiedenis en het Mavo heeft eindelijk een aparte stofomschrijving gekregen. Maar het ministerie lijkt niet tevreden. Het VGN-bestuur kreeg in Zoetermeer te horen dat de stofomschrijving voortaan minder gedetailleerd moet zijn.

Voor dit artikel werden afzonderlijke gesprekken gevoerd met:

- de drie leden van de stofomschrijvingscommissie Mavo/Vbo: Jan Baalbergen, Coos Koekkoek en Ad Voogt;
- de drie leden van de stofomschrijvingscommissie Havo/Vwo: Bregje Pel, Renée Scheuder, Hubert Schrijnemakers;
- de voorzitter van de VGN, Joke van der Leeuw;
- de didacticus en katernenschrijver Guus Peek en met
- de vakhistoricus Guido de Bruin.

Ad Voogt (links) en Jan van Oudheusden (Kleio).

kleio

nummer 3/94
pagina's 4 en 5

Op de school van Coos Koekkoek in Dron-ten is dit jaar het zuchten en klagen niet van de lucht. De stofomschrijving voor Duits-land blijkt voor de Drontense mavo-exami-nanten veel te lang en te abstrakt. Koek-koek spreekt van stampwerk. *"Het komt neer op hopen dat je ze door het examen slaapt, maar je kan je afvragen wat er daarna blijft hangen"*.

De Mavo-docent is daarom blij dat het Mavo nu een eigen stofomschrijving gekregen heeft, met een eigen opzet.

"Die opzet was: geen getheoretiseer meer, maar praktisch bezig zijn. De structuur voor het Mavo is heel simpel: hoe was de situatie in 1555, wat gebeurde er daarna, wat was er in 1588 veranderd."

Het accent ligt op gebeurtenissen en perso-nen, minder op structuren en begrippen. Van Koekkoek hadden er nog wel wat min-der begrippen in mogen staan, maar met het eindresultaat is hij heel tevreden, zeker als hij het met de stofomschrijving voor Havo/Vwo vergelijkt. In de Mavo-editie komen begrip-pen als 'handelskapitalisme' en 'semi-feo-daal' tenminste niet voor.

De Zwolse didacticus Ad Voogt, die samen met Koekkoek in de commissie voor het Mavo-examen zat, is ook blij met de gekozen 'evenementiële' aanpak.

"Ik denk dat je voor Mavo- en Vbo-leerlingen bijvoorbeeld de moord op Willem van Oran-je breed moet uitmeten. Die moet je met veel toeters en bellen brengen. Daar kunnen leer-lingen wat mee."

Toeters en bellen

De commissie voor Havo/Vwo heeft het ac-cent anders gelegd. Voogts Utrechtse collega Hubert Schrijnemakers, lid van die commis-sie, vindt enige terughoudendheid met de toeters en bellen op zijn plaats.

"Je moet ook op het Mavo voorkomen dat leerlingen de speelruimte van bepaalde per-sonen overschatten. Want dat kweekt het idee dat Filips II de schuld draagt voor de Op-

stand. Maar zijn speelruimte was zeer beperkt, alleen al door het simpele feit dat het zelfs met de snelste koeriersdienst minstens een week duurde voor hij wist wat er in Brussel gaande was. Ik weet wel dat Filips ook een aarzelaar was, maar er waren toch vooral structurele factoren in het spel. Je moet voorkomen dat kinderen de schuld bij personen gaan leggen. Die personen opereerden in een kader, en daar moeten wij veel aandacht aan besteden."

Voogt ontkent dat niet.

"Maar de vraag is: waar leg je de nadruk? Je kan bij het evenement beginnen of bij het kader."

Ook voor Jan Baalbergen, de vakhistoricus in de Mavo/Vbo-stofomschrijvingscommissie, staat vast dat het accent op de evenementen moet liggen.

"Hoe kan een leerling zich anders verplaatsen in die tijd? Filips had zijn politieke motieven. Zijn prioriteit lag in de Middellandse Zee. Hij had ook idealistische motieven. Dat soort dingen is ook in onze tijd nog herkenbaar. Daarmee kunnen leerlingen zich identificeren, daartegen kunnen ze zich afzetten."

Guus Peek, auteur van de Werkplaats-katernen, zijn deze woorden uit het hart gegrepen. Hij heeft een hard oordeel over de structurele aanpak.

"Structuren en langlopende ontwikkelingen zijn voor leerlingen moeilijk te vatten. Bovendien wordt een van de kernproblemen van de geschiedenis ermee verwaarloosd: hoe stel je je als persoon op in de wereld? Welke keuzes maak je? Als het om die vragen gaat, leer je niets van de sociaal-economische geschiedenis. Ook niet als je anonieme arbeiders of middenstanders naar voren haalt. Die handelen slechts als lid van hun klasse, volledig onderworpen aan de kaders van hun tijd. Dat genereert een gevoel van resignatie. Voor de identiteitsbepaling is het veel belangrijker geconfronteerd te worden met levende mensen die voor keuzes stonden en die bewust konden maken."

Schrijnemakers erkent dat "je zeker bij Mavo-leerlingen met personen moet beginnen", maar zijn mede-commissielid Bregje Pel, docent in Enkhuizen, is kritischer. Zij heeft vroeger op school de klassiekers uit de vaderlandse geschiedenis - 'Leiden in Last', 'bij Alkmaar begint de victorie', 'haring en wittebrood' - allemaal uitgebreid moeten leren, maar denkt daar nu met gemengde gevoelens aan terug.

"Ik kan het nog dromen, maar ik snapte er niets van. Ik had totaal geen samenhangend

Hubert Schrijnemakers: "Wij wilden van Kenau geen excuus-Truus maken."

beeld van die tijd. Je leert dan kinderen verhaaltjes. Dat mag wel, als je ze maar in een kader plaatst. Bij ons komen Willem van Oranje en Filips II dan ook minder als actoren uit de verf, en meer als vertegenwoordigers van een bepaalde stroming. Wij wilden dat kinderen uiteindelijk een beeld overhouden van die tijd. Daarbij hoort een kader en een besef van de ervaringen van gewone mensen. En dat heeft toch heel vaak te maken met de economische situatie. De theorie van Kuttner, dat de beeldenstorm alleen maar een door de rijken op de kerk afgeleid hongeroproer was, is passé, maar je kan de sociaal-economische factoren toch ook niet weglaten".

Schrijnemakers had dat eigenlijk wél willen doen, al was het alleen maar in verband met de immer dreigende stofoverlading. Als je keuzes moet maken, kun je beter een heel deel wegsnijden dan de kaasschaaf hantieren, vindt hij.

"En naar de invloed van de sociaal-economische factoren is nog niet veel onderzoek verricht. Je zit met een tekort aan wetenschappelijk materiaal."

De Europese dimensie

Jan Baalbergen mist in de Havo/Vwo-omschrijving de Europese dimensie. De Havo/Vwo-stofomschrijvingscommissie is te dicht bij Nederland gebleven.

"Ik vind dat jammer. Tot 1580 kon Filips kiezen en hij koos voor de Middellandse Zee".

De specialist Guido de Bruin, historicus aan de RU Utrecht, is dat met Baalbergen eens. Hij mist bovendien het groot-Nederlandse perspectief.

"Door het ontbreken van het internationale kader en de Zuidelijke Nederlanden mis je alle nieuwe wetenschappelijke aspecten. Zoals het stuk er nu uitziet, had het er vijftig jaar geleden ook uit kunnen zien".

Hubert Schrijnemakers vindt deze kritiek overtrokken. Zijn commissie heeft wel degelijk aandacht besteed aan het Europese perspectief van Filips en aan de grote rol van de Zuidelijke Nederlanden. Dat het Spaanse perspectief niet nog meer accent heeft gekregen, wijt hij aan gebrek aan vakwetenschappelijk literatuur.

"Behalve het werk van Geoffrey Parker is er maar bitter weinig. Veel archieven zijn nog niet geordend. Voor ons was het onmogelijk veel meer te doen."

Joke van der Leeuw, de voorzitter van de VGN, heeft met de verschillen tussen de twee commissies geen enkele moeite. "Dat de Mavo/Vbo-commissie voor een meer evenementiële en de Havo/Vwo-commissie voor een meer structurele opzet koos, is hun goed recht. De commissies zijn zelf verantwoordelijk voor de inhoud. Het VGN-bestuur legt wat dat betreft geen beleid op."

De VGN-voorzitter is met het eindresultaat tevreden. "Duitsland was veel te moeilijk voor het Mavo/Vbo. Deze MAVO-stofomschrijving zal zeker minder moeilijk zijn. Het verschil tussen de Havo/Vwo- en de Mavo-versie is gelukkig heel goed zichtbaar."

Wat haar betreft is het werken met twee commissies voor herhaling vatbaar, maar er is geen geld voor. Dat het er ditmaal wel was, is te danken aan een eenmalige subsidie van het CITO, die verder overigens nauwelijks invloed op het eindresultaat heeft gehad. Voor het eindexamenonderwerp Amerika 1787-1914 is één commissie aan de gang gezet, die twee verschillende stofomschrijvingen moet ontwerpen.

Een enorm sterke behoefte

Over de Opstand als onderwerp is Joke van der Leeuw ronduit enthousiast. "Heel leuk", is het eerste dat haar, gevraagd naar een oordeel hierover, invalt.

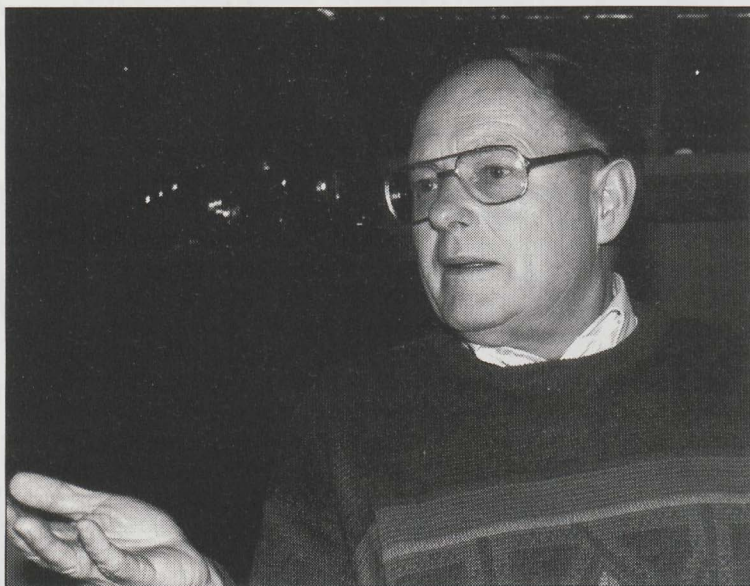
"Als je met bestaansverheldering bezig bent, moet je ook wel degelijk iets doen aan on-

derwerpen van voor 1917. Dat versterkt het historisch besef. De wortels van onze tijd liggen óók voor de Eerste Wereldoorlog. Die dreigden we door te snijden. Bovendien heb ik als docent gemerkt dat leerlingen het heel leuk vinden om over een verder verleden te horen. Het leidt tot zelfrelativering en het levert verrassingen op. Zo van: wat waren de problemen van toen toen verdraaid gelijk aan die van nu, of juist: wat waren ze verdraaid verschillend."

Een bezwaar van het doceren van contemporaine geschiedenis vindt zij bovendien dat je daarbij als docent voortdurend politiek stelling neemt. Het 20e eeuwse verleden is te nabij om er afstandelijk naar te kijken. Joke van der Leeuw is ervan overtuigd dat 'de Opstand' ook bij de docenten goed zal vallen. Regelmatig peilde zij een enorm sterke behoefte om eens dieper in te gaan op onderwerpen van voor 1917.

Jan Baalbergen: "Als je ziet hoe toen de Spanjaarden werden uitgemeemaakt voor varkens..."

Van der Leeuws enthousiasme wordt algemeen gedeeld. Reacties als "leuk", "interessant" en "enthousiast" zijn niet van de lucht.

Het monopolie van het recente verleden blijkt te zijn ervaren als een drukkende last. Iedereen is opgelucht eindelijk weer eens met echte geschiedenis aan de slag te kunnen.

Daarbij speelt ook de zorg dat er een generatie zonder dieper historisch besef opgroeit. Docente Renée Schreuder, lid van de commissie voor Havo/Vwo: "Overal hoor je de klacht dat kinderen van tegenwoordig niet eens meer weten wie Willem van Oranje was".

Het aankweken van vaderlandsliefde is natuurlijk niet meer aan de orde. De opzet was

juist de 'vaderlandse geschiedenis' in een Europees perspectief te plaatsen. Maar na het als zielloos ervaren onderwerp 'Europese integratie' lijkt 'de Opstand' toch wel degelijk een warme nationale tegenhanger. Jan Baalbergen: "Het zoeken naar de eigen identiteit speelt zeker een rol. Binnen Europa moeten de regio's een eigen identiteit kunnen koesteren".

Guus Peek: "Je moet de wortels van je eigen cultuur kennen. Je staat tenslotte als Nederlander in Europa en in de wereld."

De VGN zou de VGN niet zijn als er niet ook een directe link naar actuele vraagstukken werd gelegd. Leerlingen van Bregje Pel hadden vorig jaar voor een spreekbeurt over politieke partijen verbluffend materiaal gekregen van de CD.

"Die centrum-democraten motiveerden hun allochtonenbeleid met verwijzingen naar het vaderlandse verleden. Dat materiaal stond vol met zinnen als 'Wij hebben in de Tachtigjarige Oorlog de vrijheidstrijd tegen de Spanjaarden gevoerd' en meer van dat soort geschiedvervalsing".

Voor Jan Baalbergen zijn dergelijke legendes "nou net het punt, waarom wij de Opstand behandelen. Omdat wij nu leven, en in wezen nu hetzelfde meemaken. Als je ziet hoe toen de Spanjaarden werden uitgemaakt voor varkens..... dat kun je op een lijn stellen met typering over de Duitsers, de joden, de allochtonen. Die worden ook op een hoop gegooid. In al die oude bronnen wordt haat gekweekt tegen de Spanjaard. Wat is er nou mooier dan dat te analyseren, en het te vergelijken met het heden. Die Janmaat die over de vreemdelingen praat. De vreemdeling bestaat niet! De Nederlander bestaat ook niet. Mijn eigen familie heeft wortels in Vlaanderen. Die is in de zestiende eeuw om een bepaalde reden naar het noorden gekomen. De Marokkanen van nu zijn ook om een bepaalde reden hierheen gekomen.

Met dergelijke kennis kunnen de leerlingen begrijpen dat wat zich toen afspeelde, zich nu in andere vorm ook weer afspeelt. Ik hoop dat we het nuanceringsdenken op die manier kunnen verrijken."

Barensweeën

Velen zullen zich afvragen waarom niet de hele Tachtigjarige Oorlog als onderwerp gekozen is. Dat had aanvankelijk ook de voorkeur van het ministerie.

Maar volgens de commissie was het niet mogelijk die hele periode bevredigend in twintig lessen te behandelen.

kleio

nummer 3/94
pagina's 6 en 7

Bregje Pel: "Dan hadden we twee situaties moeten vergelijken: hoe was de situatie in 1555, en hoe was die tachtig jaar later? Wat zijn de verschillen? Maar zo krijg je geen inzicht in hoe dingen nu werkelijk veranderd zijn. Het verklaart niets. Je wilt toch dat leerlingen een onderzoekende houding aannemen, dat ze gaan kijken van: hoe komt het nou? En dan zijn die eerste 33 jaar het meest interessant, omdat daar de wortels van de nieuwe Nederlandse staat liggen."

Maar hou je dan niet op bij de eerste barresweeën voor de geboorte van die staat? Ad Voogt vindt van niet. "Het kind was er nog niet helemaal, maar het hoofdje was er in 1588 al uit."

Het vergeten verleden

Bij alle enthousiasme bestaat wel het besef dat niet-contemporaine onderwerpen voor veel docenten een extra belasting betekenen. Want niet alleen de leerlingen, ook veel leraren hebben het minder recente verleden 'vergeten'.

Voor het VGN-bestuur is dat juist reden om een aantal jaren achtereen niet-contemporaine onderwerpen op het programma te zetten. Na de Opstand moeten achtereenvolgens De Verenigde Staten 1787-1914 en een ander, nog nader te bepalen niet-contemporain onderwerp behandeld worden. Joke van der Leeuw ziet als voordeel van zo'n reeks niet-contemporaine examenonderwerpen dat de docenten een fonds aan kennis en materiaal opbouwen, waaruit ze straks ook in hun gewone lessen en voor hun SO-onderwerpen kunnen putten.

De onbekendheid met het niet-contemporaine materiaal kan de komende jaren ook een oud probleem weer versterken: de stofoverlading.

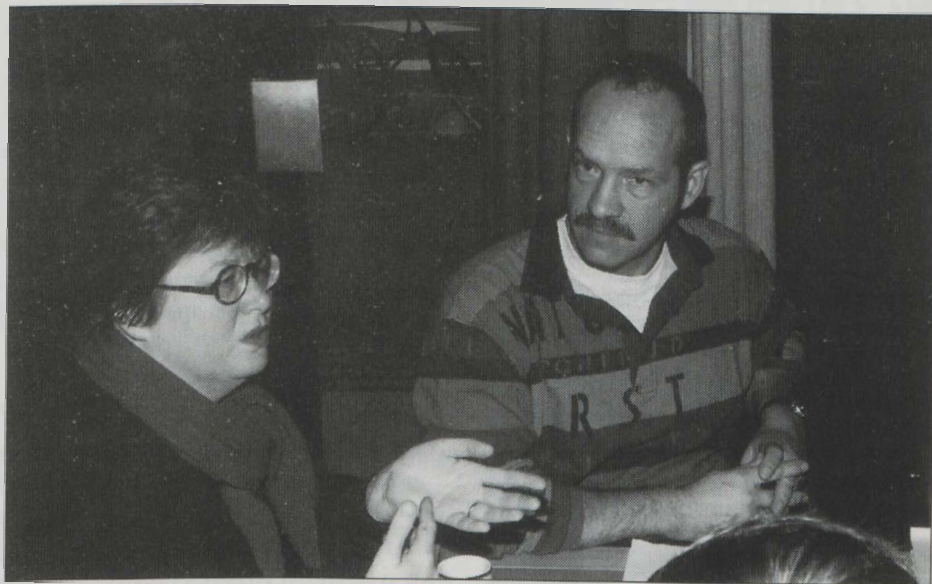
Renée Schreuder is er niet gerust op dat alle verplichte stof bij 'de Opstand' in twintig lessen goed behandeld kan worden.

"Het ligt eraan waar je begint. Als je bijvoorbeeld het verschil katholiek-protestants uit moet leggen, heb je zeker meer tijd nodig."

Renée Scheuder mag nog hopen dat begrip als katholiek en protestant bij haar leerlingen bekend zijn. Zij geeft les in het avond-onderwijs. Voor het Mavo zal dat zeker anders liggen.

Jan Baalbergen: "Welke basis heb je daar nu? Het kerkbegrip, laat staan de dogma's: dat is voor de leerlingen allemaal volkomen vreemde materie."

Maar Baalbergen is ervan overtuigd dat de

Bregje Pel en Ad Voogt: "Je wilt toch dat leerlingen een onderzoekende houding aannemen."

Mavo/Vbo-stofomschrijving niet korter kon. Alleen de Raad van Financiën en de Geheime Raad hadden er achteraf niet in hoeven staan. Op een totaal van 700 regels had dat vier regeltjes gescheeld.

De grote lengte van de stofomschrijving ziet hij overigens niet alleen als probleem. Een uitgebreide stofomschrijving geeft de docenten ook houvast. Om die reden heeft zijn commissie de Beeldenstorm in Gent en de belegering van Leiden dan ook tot in de details in de stofomschrijving opgenomen. Zo kan de docent zijn leerlingen optimaal prepareren op het eindexamen.

Een nieuw regentendom

Guus Peek kan dat begrijpen, maar vindt dat de Mavo-commissie veel te ver doorgeschoten is. En niet alleen de Mavo-commissie. Hij ziet een algemene tendens naar steeds minutieuzere voorschriften. Hij is bang dat de overheid op den duur niet alleen de inhoud van het eindexamen, maar het hele curriculum tot in de details zal voorschrijven. En dat maakt dan weer deel uit van de nog algemenere tendens om het totale onderwijs steeds meer beheersbaar te maken. Peek beseft dat het allemaal met de beste bedoelingen gebeurt. Dat neemt niet weg dat het uitloopt op "betutteling door een nieuw regentendom".

"Het laat weinig of niets over van de persoonlijke inbreng van de docent. En op die persoonlijke inbreng wordt aan de andere kant juist enorm gehamerd. Daar worden ook inspanningen voor gepleegd. Ik denk aan de nascholingsactiviteiten en de inspanningen

van de lerarenopleidingen om 'onderzoekende leraren' af te leveren."

Peek vindt minitieuze voorschriften ook in strijd met het karakter van het vak geschiedenis. "Geschiedenis is bij uitstek een identiteitsbepalend vak. Zeker bij dit vak moet de overheid dus op afstand blijven. Kwaliteitseisen moeten slechts marginaal getoetst worden."

'Staatspedagogiek' is in strijd met de Nederlandse traditie, vindt Peek. Volgens die traditie hebben de scholen en docenten een grote mate van autonomie.

"Bij fusies wordt juist nu weer van de identiteit een enorm nummer gemaakt. Het is dan merkwaardig dat daar in de praktijk zo weinig van terecht komt. Waar blijft bij al die minitieuze voorschriften de zelfstandige rol van de secties, de ouders, de schoolbesturen?"

Guus Peek snijdt hiermee een probleem aan dat algemeen onderkend wordt. Maar met zijn oplossing, uitsluitend globale kwaliteitseisen stellen, staat hij bijna alleen. Vrijwel iedereen lijkt de gedetailleerde stofomschrijving als een onvermijdelijk gevolg te beschouwen van de invoering van het Centraal Schriftelijk Eindexamen. Daar was men op tegen, maar nu het CSE er eenmaal is, is er geen andere keus. Dan moet je de docenten en hun leerlingen er ook maar zo goed mogelijk op voorbereiden. En dat kan alleen door zo weinig mogelijk onduidelijkheid te laten bestaan over de verplichte stof.

Moet dan de conclusie luiden dat het CSE-geschiedenis weer afgeschaft dient te worden?

Reneé Schreuder: "Het is wel de vraag of alles in twintig lessen echt goed behandeld kan worden."

Joke van der Leeuw zou daar op zich niet op tegen zijn. Maar dan moet het ook voor andere vakken gebeuren.

"Zolang dat niet gebeurt, moeten we er aan vast houden. Het CSE kwijtraken zou dan levensgevaarlijk zijn. Onze vrees is dat geschiedenis dan een vak onder de streep wordt".

Overigens is zij in de loop der jaren het CSE wel positiever gaan waarderen. Zij heeft ervaren dat centrale toetsing een belangrijk instrument voor onderwijsvernieuwing is. Van het VGN-bestuur zijn in ieder geval voorlopig geen initiatieven tot een minder gedetailleerde stofomschrijving te verwachten.

Alarmbellen

Verrassend genoeg zijn die initiatieven er inmiddels wel van het ministerie gekomen. Het VGN-bestuur kreeg daar onlangs te horen dat de stofomschrijving voortaan minder gedetailleerd moet. De stofomschrijvingscommissie voor Amerika moet nu een modus vivendi vinden tussen de recente uitvoerige manier van stofomschrijving en de oude telegramstijl.

Volgens Van der Leeuw is de gedetailleerdheid van de stofomschrijving voor het ministerie niet het eigenlijk probleem. *"Het probleem is dat de stofomschrijving een geschiedenisverhaal geeft met een visie, die niet door iedereen wordt gedeeld. Dat willen ze niet. Zo lag bijvoorbeeld in de stofomschrijving voor Duitsland de uitspraak moeilijk dat Adenauer een conservatief politicus was. Op dat soort punten kun je al gauw kamervragen verwachten. Maar geschiedenis is altijd een verhaal met een visie. Dat is wat men in Zoetermeer maar moeilijk kan inzien."*

Waarom heeft het ministerie de VGN juist naar aanleiding van de Opstand op de vingers getikt? Lag het nationale erfgood gevoeliger dan de internationale geschiedenis? Joke van der Leeuw denkt van niet. De bezwaren van het ministerie waren meer het gevolg van het vorige eindexamenonderwerp. Men name het artikel dat Evert Janssen Perio daarover vorig jaar mei in KLEIO schreef, heeft in Zoetermeer de alarmbellen doen rinkelen.

Janssen Perio liet weten dat hij de didactische en wetenschappelijke overwegingen die aan de stofomschrijving ten grondslag lagen principieel verwierp. Hij ontwaarde te veel sociaal-economische geschiedenis en te veel sociologische gemeenplaatsen. Dat ging volgens hem ten koste van het persoonlijke en

dramatische element en van de in zijn ogen voor het thema veel relevantere politieke geschiedenis.

Of Evert Janssen nu gelijk had of niet - de stofomschrijving was openlijk omstreden, en dat zinde het ministerie niet.

Maar wat wil men dan? Joke van der Leeuw kreeg enige tijd geleden een fax waarin het ministerie voorstelde het ditmaal maar te laten bij een titel met een centrale vraagstelling en een literatuurlijst.

Joke van der Leeuw: *"Als het aan het ministerie ligt, wordt de inhoud aan de scholen gelaten, maar blijft er wel een CSE. Wij zeggen dat dat onmogelijk is."*

"Wij waren als historici tegen het CSE, wij wilden dat examen niet. Maar nu het er is, moeten we het ook toetsbaar maken. Met een nauwkeurige stofomschrijving helpen we de docenten en de leerlingen. We bieden zekerheid. En dat doen we niet met een paar steekwoorden, met een stofomschrijving in telegramstijl. Daarom is zo'n tentamen oude stijl niet wenselijk."

Voor de VGN wordt het nog moeilijk haar opvattingen over het eindexamen te doen zegevieren. De bezwaren tegen mogelijk omstreden stofomschrijvingen worden bij de overheid gedeeld tot op het hoogste niveau. Bij de kwestie van de gedetailleerdheid kwam er geen minister of staatssecretaris aan te pas. Maar dat gebeurde wel toen de VGN een onderwerp aandroeg dat reeds als zodanig gevoelig zou kunnen liggen.

Het VGN-bestuur had voor de examens van 1996 en 1997 aanvankelijk een onderwerp uit de mentaliteitsgeschiedenis voorgedragen. Het zou moeten gaan over de beleving van levensvragen, ook die betreffende leven en dood.

Dat onderwerp was politiek Den Haag te zwaar. Het werd eerst door Wallage en later nog eens door Ritzen persoonlijk afgewezen. Vandaar dat de examenkandidaten van 1996 en 1997 de Amerikaanse samenleving op de rails mogen gaan zetten.

kleio

nummer 3/94
pagina's 8 en 9

Voelbaar verleden

Jan van Oudheusden

Tijdens colleges vakdidactiek werd en wordt wel eens gezinspeeld op de mogelijkheden van het gebruik van replica's in de geschiedenisles. Driedimensionale voorwerpen oefenen nu eenmaal een speciale aantrekkingskracht uit op de kijker. Maar didactisch is het gebruik van driedimensionale bronnen in het geschiedenisonderwijs tot op heden niet erg uitgewerkt. Dat is jammer, want in de praktijk blijken er diverse mogelijkheden te bestaan om de les te verlevendigen aan de hand van tastbare voorwerpen uit het verleden.

Als loopgraventoerist in de 'Dodengang' bij Diksmuide, niet ver van Ieper, raapte ik eens enkele brokstukken op, waarop duidelijk de versteende afdrukken van het jute van zandzakjes te zien waren; 'vaderlanderkes' werden die zakjes door de Vlaamse frontsoldaten genoemd. Ze dienden voor versteviging. Kort daarna liet ik die stenen in de klas rondgaan en ik toonde daarbij wat dia's van de Dodengang zelf. Fascinerend was het te zien hoe (brokjes van) voorwerpen die tussen 1914 en 1918 door de frontsoldaten van de Grote Oorlog waren aangemaakt, nu bij deze leerlingen van hand tot hand gingen. Heel eventjes

hadden zij handcontact met mensen van vijftienzeventig, tachtig jaar geleden. Wat zonde eigenlijk om die nu weer mee naar huis te nemen en in een lade te deponeren, dacht ik.

Het idee rijpte, dat met enkele eenvoudige technische ingrepen in mijn vaklokaal een vitrine kon worden geïnstalleerd. De conector deed niet moeilijk en niet lang daarna was mijn lokaal in het Dr. Mollercollege te Waalwijk verrijkt met twee sierkasten, die al spoedig te klein bleken voor talloze voorwerpen.

Didactische mogelijkheden

Welke mogelijkheden biedt het gebruik van driedimensionale voorwerpen in de praktijk?

Die vraag wil ik in twee deelvragen splitsen: a. Is het mogelijk ze in te zetten bij de realisering van de kerndoelen van de basisvorming? Immers, in *Bouwstenen voor de basisvorming* staat dat de leerling straks zelfstandig 'eenvoudige historische onderzoeksactiviteiten (moet) verrichten'.

b. Of: dient een met replica's en andere fraaie voorwerpen gevulde vitrine er primair toe een historische sfeer te scheppen in het vaklokaal, tot plezier van de docent en de leerlingen?

In het blad *Geschiedenis in de klas* (nr. 41, aug. 1993) breekt Willem Janssen een lans voor replica-gebruik als een middel ter verwezenlijking van de kerndoelen basisvorming. 'Actie, veel meer actie!' roept hij. Een heel interessant praktijkvoorbeeld met een spijkerschrift-tablet geeft aan, hoe leerlingen de onderzoekende methode onder de knie kunnen krijgen aan de hand van replica's. Leerlingen krijgen een spijkerschrift-tablet onder ogen; daarna maken ze er zelf een. Door het eigen produkt te vergelijken met het origineel, ervaren de leerlingen iets van de technische vaardigheden van de Babyloniërs.

Het bezwaar van zijn methodiek lijkt mij wel, dat er enorm veel leestijd mee gemoeid is. Twee lessen lang is de hele klas gefocust op één replica.

Janssen acht het zeer wel mogelijk enkele keren per jaar een dergelijk project op te zetten rond één replica. Dit laatste lijkt mij ietwat utopisch. Toch deel ik van harte zijn stelling, dat elke replica de leerlingen op een bepaalde manier kan uitdagen tot het stellen van vragen en het tonen van interesse.

Het enige bedrijfje dat in ons land in replica's handelt, Crisolito uit Alkmaar (tel. 072-612145), legt in zijn advertenties en folders eveneens de nadruk op de gebruikswaarde

Pronkpalet van Farao Narmer

Rond 3000 voor Christus verenigde farao Menes, traditioneel vereenzelvigd met Narmer. Op een Neder-Egyptisch palet waarop hij dit liet afbeelden is uniek: de politieke eenwording, de nieuwe opvatting van het koningschap en de typische Egyptische beeldtaal vloeien hier in een artistieke prestatie samen. Millennia lang zouden deze hoofdtekken de Egyptische cultuur blijven bepalen. Door de aanwezigheid van hiërogliefen is het tevens een der eerste documenten over het oude Egypte.

Is er een idealere manier om leerlingen zelf kennis te laten maken met het verleden dan door hen de bronnen tastbaar in handen te geven? Crisolito is begonnen met het opzetten van een serie onderwijsreplica's die een zo goed mogelijke kwaliteit combineren met de beperkte financiële mogelijkheden van het onderwijs. De origineelen staan in de meeste lesboeken afgebeeld, waardoor zij direct aansluiten bij de lesstof. Wat zelfs in een museum niet kan wordt nu mogelijk: de concrete en levende bewijzen van het verleden zelf ter hand nemen.

Uitgaande van de dagelijkse lespraktijk heeft het Narmer-palet een gereduceerd formaat: het is iets kleiner dan A4. Zodoende is het ook voor docenten die niet over een vaklokaal beschikken makkelijk mee te nemen. Bovendien is het vervaardigd van een zeer duurzame kunststof, wat aanschaf tot een investering van blijvende waarde maakt. Ten behoeve van de docent(en) is een handleiding toegevoegd, waarin de betekenis, symboliek en achtergrond van het Narmer-palet uitgebreid aan de orde komen. Een overheadtransparant, waarop beide zijden van het palet in tekening staan afgebeeld, en een set bijbehorende vragen (op brugklasniveau en oplopend in moeilijkheidsgraad) maken het voor de docent(en) mogelijk om zelf tempo, diepgang en werkvorm te bepalen. Een ophangbeugel van ijzerdraad en -indien gewenst- een stevige kunststof standaard maken het 'Narmer-palet' tot een complete onderwijsset.

Technische gegevens:

Material: polyesterbars
Afmetingen: 27,2 x 16 x 2 cm
Gewicht: 1130 gram
Aard: tweezijdig reliëf

Afgeleverd:
inclusief toelichting, transparant,
vragen en ophangbeugel
prijs: f. 89,-
Bijbehorende standaard f. 16,-

CRISOLITO

van replica's voor de kerndoelen basisvorming. Bij enkele van die voorwerpen wordt een complete onderwijsset geleverd. Twee voorbeelden wil ik hier noemen.

Bij het beroemde 'Narmer-palet' uit ca. 3000 v.C., een zeer vroege geschreven bron uit het oude Egypte, ontvangt de docent een uitgebreide toelichting. Deze interessante bron (zie o.m. *Sprekend Verleden I*, blz. 29) wordt geleverd met twee transparanten en een vragenset op brugklasniveau. Het is de bedoeling dat de docent, na een korte uitleg van de symboliek, de opdrachten verstrekt; tijdens de uitvoering daarvan kan de 30 cm hoge kunststof replica van het Narmer-palet van hand tot hand gaan.

kleio

nummer 3/94
pagina's 10 en 11

Een tweede voorbeeld uit de Crisolito-catalogus is de afbeelding van de maand oktober uit het getijdenboek van de Duc de Berry. Rond deze zaaimaand is een onderwijspakket gevormd met een docenttoelichting, een transparant en een vragenset over de afbeelding als historische bron. *'Deze opzet ligt volledig op de lijn van de onderzoekende methode die de basisvorming voorstaat en kan op verschillende manieren, bijv. klassikaal of als individuele verrijkingsstof toegepast worden'*, aldus de catalogus.

Verder kun je bij Crisolito onder meer borstbeelden van Caesar of Voltaire kopen, de Steen van Rosette, Egyptische schrijvertjes en sjawapti's en Romeins glaswerk. Bij de meeste van die artikelen is (nog) geen didactisch materiaal ontwikkeld.

De eigenaar van Crisolito, de heer J. Baars, toont zich in een gesprekje niet zozeer een gewiekste zakenman, als wel een begeesterde docent:

'Wij zijn met geschiedenis nu eenmaal niet alleen een vak van boeken, maar ook van andere, meer tastbare relikwieën uit het verleden', zegt hij. *'Veel van onze geschiedenisvaklokken zijn tot op heden niet als zodanig herkenbaar. Vergelijk dat eens met het biologie- en het natuurkunde-lokaal! Wat je van je leerlingen terugkrijgt, als je die voorwerpen toont, is respons. In de vijftien minuten zuivere lestijd wil ik mijn leerlingen intensief kennis laten maken met de historische werkelijkheid. Die moet herkenbaar zijn; daar heb je attributen bij nodig! Zo kunnen ze aan het verleden ruiken, in plaats van er alleen maar via gedrukte bronnen kennis van te nemen.'*

Ik kan voorzichtig constateren, dat replica-gebruik de laatste tijd weer wat sterker onder de aandacht van docenten wordt gebracht. Het is te hopen dat er in de toekomst aan dit aspect van het geschiedenisonderwijs eindelijk eens vakkundig aandacht zal worden besteed!

Het is overigens opmerkelijk dat in een volstrekt verouderd maar toch alleraardigst boekje als dat van G. de Jong, *Kind, school en geschiedenis* (1965) wel plaats ingeruimd werd voor driedimensionale voorwerpen. Tegels met afbeeldingen van spelende kinderen en oude ambachten kunnen een mooi begin vormen van een les over wonen en leven van onze voorouders; uit de Tweede Wereldoorlog zijn stamkaarten, persoonsbewijzen, bonkaarten en illegale kranten te gebruiken.

Is voelbare geschiedenis nodig?

Laten we geen overdreven verwachtingen koesteren van onmiddellijke bruikbaarheid in de basisvorming. Tenslotte past het tonen van replica's eerder bij de klassikale, frontale lesmethodiek dan bij het groepswork en de training in vaardigheden die door de opstellers van de kerndoelen van ons docenten verwacht worden. Alleen al het feit dat één spijkerschrifttablet in je vitrine al een bepaalde uitgavenpost vertegenwoordigt (hoevel f 59,- op zich niet eens zo'n groot bedrag is), zal een belemmering vormen voor groepsgebruik. Je haalt zo'n uniek, kwetsbaar voorwerp dan niet gauw uit je etalage om het door tweemaal dertig handen te laten betasten.

Zelf zou ik het antwoord op de vraag waarom replica's nodig zijn, willen zoeken met behulp van Huizinga's begrip *historische sensatie*. Huizinga doelde hiermee ondermeer op het contact met een andere tijd, met het verleden als zodanig. Historische 'verbeelding' achtte hij van belang. Hij pleitte voor de realisatie van een historisch museum dat een zintuiglijk contact met het verleden zou kunnen leggen. Voorwerpen helpen zo het verleden te 'evoceren'.

In het stimulerende en uitdagende boekje van Jo Tollebeek en Tom Verschaffel, *De vreugden van Houssaye* (Amsterdam 1992; besproken in KLEIO jg.34 nr.1, jan./febr. 1993, 25), wordt het begrip 'historische sensatie' sterk naar voren gehaald. Volgens deze auteurs moeten wij historici eindelijk eens ophouden om almaar naar de zin en het nut van geschiedbeoefening te vragen. Geschiedenis is namelijk in zichzelf al interessant

genoeg. Het zich bezighouden met de historische werkelijkheid biedt aan de beoefenaar een intrinsiek genoegen, vergelijkbaar met het consumeren van een goed glas wijn of het genieten van goede muziek. Het wezen van de geschiedenis is de historische interesse. Wat een sensatie is het bijvoorbeeld om ergens in een verzameling de pen aan te treffen van Marcel Proust, waarmee hij *A la recherche du temps perdu* schreef!

Wie als belangstellend historicus - om een enkel voorbeeld uit eigen ervaring te noemen - in het kasteel van Fontainebleau door de zalen met Napoleontica dwaalt, kan zijn vreugde niet op: in zaal na zaal staan de kleinoden er in vitrines uitgesteld; eetborden, meubilair, kleding, de wieg van de Koning van Rome..., tot en met de manchetten, de laarzen, de sokken, en de correspondentie van de Corsicaan; en de rest van de familie Bonaparte is er al even tastbaar aanwezig.

Welnu, wie de historie liefheeft op de manier van Tollebeek en Verschaffel, zal aandacht hebben voor tastbare voorwerpen die getuigen van het verleden. Hij zal de historische waarde van eenvoudige curiosa zoals meerschuitjes, of van VOC-muntjes, of van het nieuwe tientje uit 1945, onderkennen. Devotionalia zoals heiligenbeelden krijgen dan een extra waarde.

Zelfs (?) een bepaalde selectie van postzegels kan - zo blijkt - de geschiedenisles op een uitermate plezierige manier verlevendigen. Het begrip 'modern imperialisme' is bijvoorbeeld prima te illustreren met behulp van zegels van Britse protectoraten en bezittingen rond 1900, maar ook aan de hand van de trotse pose van koningin Wilhelmina op zegels van Curaçao, Suriname en Nederlands-Indië anno 1923.

Wachter uit het graf van Keizer Tsjin Sjin-Hoeang-Ti (schaal 1: 10)

Wat een vitrine kan bevatten

Wie zich de luxe van een vitrine in het vaklokaal kan permitteren (zo duur hoeft die overigens niet te zijn!) verruimt de mogelijkheden aanzienlijk. Ineens werd het mij mogelijk Lenins valse paspoort uit 1917 (uit een map met facsimiles over de Russische Revolutie) blijvend uit te stallen. Het staat nu te pronk, naast het persoonsbewijs van mijn vader uit de Tweede Wereldoorlog, het Rode Boekje van Mao (Peking 1972) en een brokstuk van de Berlijnse Muur (bruikleen van een leerlinge, in 1990 eigenhandig door haar uitgehakt).

Lincolns *Gettysburg Address* uit 1863 op perkament staat naast een collectie postzegels met afbeeldingen van Amerikaanse presidenten. Replica's van Griekse vazen staan geëxposeerd naast die van beeldjes uit musea in Trier en Keulen. Alles komt mooi tot zijn recht.

De collectie is gemakkelijk met een veelvoud aan te vullen. Wie in zijn klaslokaal of schoolhal kan beschikken over een goed afsluitbare vitrine, zal tijdens excursies en vakanties namelijk extra alert worden op 'koopjes'.

Niet alleen in museumwinkels, ook op an-

De "museumwand".

De trouwfoto's van mijn grootouders uit 1909 en bankbiljetten uit de Duitse inflatie van 1923.

tiεκbeurzen en rommelmarkten ga je met extra seurzln rondkijken.

Leerlingen vinden het soms leuk om voorwerpen uit eigen verzamelingen 'in bruikleen' te geven. Het fraaie rijtje bankbiljetten van miljoenen marken, uit de Duitse inflatie van 1923, door Ilse uit 3-havo meegebracht, kon zo een welkome bijdrage leveren aan de les over de Weimar-republiek. En Arno uit 6-vwo, die meedeed aan een archeologische opgraving, mocht van de leiding van de graafwerkzaamheden wat scherven mee naar huis nemen; enkele van die aardewerken resten bestemde hij voor het geschiedenislokaal, zodat mijn leerlingen nu ook direct 'handcontact' met de Romeinen kunnen maken.

Daar kun je van genieten; dat noem ik nu 'historische sensatie'!

Op de vraag: waarom al die moeite, en wat doe je met al die voorwerpen nu concreet in de les, geef ik dus als antwoord: dit alles schept sfeer in het geschiedenislokaal. Leerlingen proeven die bij binnenkomst of als ze het lokaal passeren. Het enthousiasme van de docent kan aanstekelijk werken. Ook zonder enig didactisch stappenplan vervullen replica's dus een bepaalde rol.

Mogelijkheden te over! De intuïtie van de geschiedenisdocent zegt je bijvoorbeeld: kom, nu laat ik voor de les over Griekse beeldhouwkunst het Egyptische sjawapti-beeldje eens houden naast de verkleinde kopie van Praxiteles' Jongeling van Marathon; houding, gezichtsuitdrukking, materiaalgebruik worden dan vergeleken en vervolgens presenteren de leerlingen hun conclusies; er ontstaat dan vanzelf een boeiend onderwijsleergesprek dat met dia's of transparanten verder kan worden geïllustreerd.

Conclusie

Voorlopig blijft replica-gebruik naar mijn mening dus eerder een voortvloeisel uit 'historische interesse', dan een realiseerbare opdracht vanuit de kerndoelen basisvorming. Toegegeven, het is heel belangrijk om het vak met zwaarwichtige argumenten te verdedigen tegen de talrijke belagers, maar de docent mag en moet mijns inziens daarnaast juist ook aandacht vragen voor het leuke, het concrete, het verwonderlijke, het beeldende, het anekdotische, het unieke, het ontroerende dat de muze Kleio in overvloedige mate in petto heeft. Dat past toch ook in een recente trend onder historici, namelijk dat we weer de verteller mogen uithangen.

Tenslotte nog dit. Het gebruik van driedimensionale voorwerpen op school kan sterk worden gestimuleerd als de volgende voorstellen effect sorteren.

- Vaksecties geschiedenis zouden op hun jaarlijkse begroting extra ruimte moeten maken voor replica's. Een mooie aanvulling op de veelal reeds in groten getale aanwezige dia's, transparanten en videobanden.
- De schoolleidingen en schoolbesturen zouden zich dienen te realiseren dat bezoekers, met name op ouderavonden en open dagen, een scherp oog hebben voor de aankleding van het gebouw. Een investering in de vorm van vitrines zou rendement kunnen opleveren in de vorm van een verhoogde aantrekkingskracht van de school.
- Museumdirecties zouden ruimhartiger moeten toestemmen in bruikleen aan scholen van enkele van de vele duizenden voorwerpen die thans in duistere museumdepôts liggen te sluimeren. Op dit moment is daar geen voorziening voor. Navraag bij musea in Leiden en Den Bosch leidde slechts tot afwerende reacties in de trant van: '...dan moeten ze ons museum maar komen bezoeken!' en: 'bruikleen, dat doen we alleen maar met andere musea!'

Ik vraag me af: waarom zou een voorwerp niet 'safe' zijn in een goed afsluitbare schoolvitruine? Een dergelijk geëxposeerd voorwerp - met verwijskaartje - kan een lokkertje vormen voor de musea en zo juist drempelverlagend werken!

Om de heer Baars van Crisolito nog eenmaal te citeren: 'Die voorwerpen geven de school een smoel'.

Kleio

nummer 3/94
pagina's 12 en 13

Huizinga nu

A.P.J. Miltenburg

Aan de hand van recent verschenen literatuur rondom Johan Huizinga gaat de auteur in dit recensieartikel in op persoon en werk van deze historicus. Sinds 1990 zijn we aardig wat meer over Huizinga te weten gekomen, maar in hoeverre is zijn werk daardoor weer actueel geworden?

Aan de orde komen: W.E. Krul, *Historicus tegen de tijd. Opstellen over leven en werk van J. Huizinga* (Groningen 1990), J. Huizinga, *Briefwisseling* (Amsterdam 1989-1991) 3 dln., Anton van der Lem, *Johan Huizinga. Leven en werk in beelden en documenten* (Amsterdam 1993) en *J. Huizinga: Amerika Dagboek, 14 april - 19 juni 1926*, onder redactie van Anton van der Lem (Amsterdam 1993).

In de naoorlogse periode was de ster van Johan Huizinga zeer gedaald. In een tijd van wederopbouw en het primaat van sociale en economische vraagstukken in politiek en maatschappij, leek hij al te zeer een man van het verleden. Zijn vooroorlogse cultuurpessimisme scheen geen boodschap te bevatten voor een tijd die zich richtte op de toekomst en de verwezenlijking van welvaart voor iedereen. Sociaal-democratische en corporatistische organisatievormen bouwden Nederland in welbegrepen eigenbelang om tot een verzorgingsstaat. De daarbij behorende manier van leven en denken vertoonde veel gemeenschappelijke trekken met het Nederlandse polderlandschap: ordelijkheid en vlakke. In zo'n cultuur was voor een Huizinga weinig plaats meer: aan boodschappen aan de natie leek, als de boodschap niet op sociaal of economisch terrein lag, weinig behoefte.

Op de golfslag van de tijd

Publicaties over Huizinga weerspiegelen de geringe belangstelling in die periode. In 1947 gaf H.A. Enno van Gelder een boek over hem uit, *Prof. dr. Johan Huizinga. Gedachten en beelden uit zijn werk* (Utrecht 1947), dat hij al tijdens de oorlog was begonnen en dat weinig anders is dan een (zeer adequate) samenvatting van de belangrijkste geschriften van Huizinga. Er verschenen enkele her-

denkingsartikelen, vrienden en oudleerlingen publiceerden over hem en ook in buitenlandse tijdschriften werd over hem geschreven: meer dan over welke Nederlandse historicus ook, maar weinig in relatie tot zijn vooroorlogse roem. Tussen 1948 en 1953 verschenen de *Verzamelde Werken* die in de jaren zestig langdurig in de opruiming lagen; alleen *Erasmus*, *Homo Ludens* en *Cultuurhistorische Verkenningen* verschenen nog wel afzonderlijk. Het beroemde *Herfstij der Middeleeuwen* was een aantal jaren niet in de boekhandel verkrijgbaar.

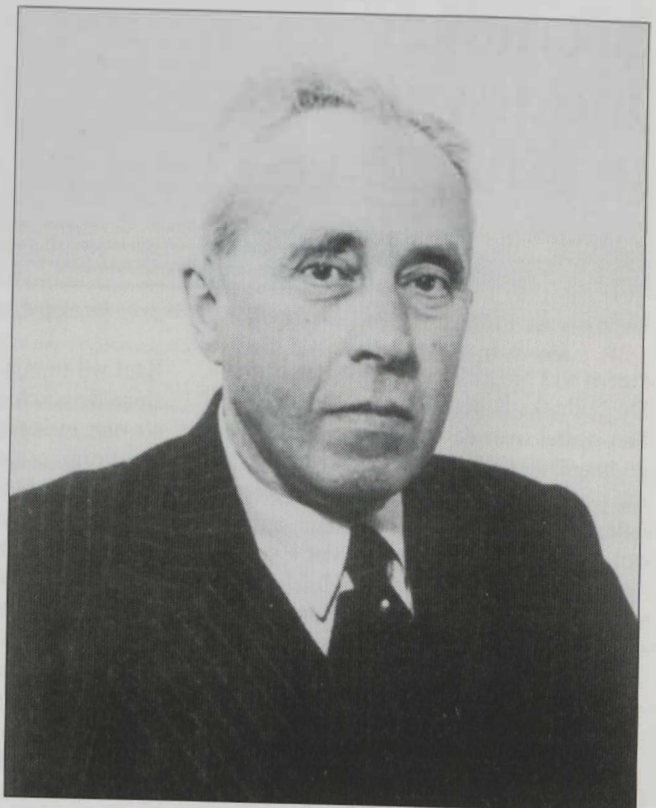
Dit betekent dat eigenlijk alleen het historische werk in druk was: het cultuurfilosofische werk, met als bekendste titel *In de schaduwen van morgen* bleef in de schaduw van gisteren hangen.

In 1961 had Geyl tijdens een rede voor de Koninklijke Akademie (*Huizinga als aanklager van zijn tijd*, Amsterdam 1961) de staf gebroken over Huizinga's cultuurfilosofische

opvattingen. Twee jaar later verscheen daarop een felle reactie van de schrijvende zoon Leonhard (*Herinneringen aan mijn vader*, Den Haag 1963) vooral gepubliceerd uit woede omdat het *Tijdschrift voor Geschiedenis* weigerde zijn reactie op te nemen: de zoon was geen wetenschapper en werd daarom (naar eigen zeggen) de toegang tot het Walhalla der geschiedschrijving ontzegd.

Terug in de tijd

In 1972 werd te Groningen een congres gehouden ter gelegenheid van de honderdste geboortedag van Nederlands bekendste historicus en vanaf dat moment is er een Huizinga-revival zichtbaar. Dat wil zeggen, de historicus Huizinga is weer tot leven gewekt en dan met name de cultuurhistoricus. Dat dit gebeurt in een periode waarin aan de

Johan Huizinga

universiteiten de belangstelling voor cultuurgeschiedenis, tot uitdrukking komend in de stichting van nieuwe leerstoelen op dit terrein, groeiende is, mag als bewijs dienen dat de geschiedbeoefening zich in permanente wenteling der sferen bevindt.

Een verklaring voor de toegenomen belangstelling zal ik nu niet pogen te geven noch een compleet overzicht van wat er sinds 1973 zoal van en over Huizinga is verschenen. Zie daarvoor de dissertatie van Krul en de biografie van Van der Lem.

Het is wellicht goed op te merken wat er niet is verschenen: de biografie.

In 1990 publiceerde W.E. Krul *Historicus tegen de tijd. Opstellen over leven en werk van J. Huizinga* (Groningen), maar dit is geen biografie; meer, zoals de auteur in zijn Woord vooraf schrijft, een grondplan daarvoor. Of dat grondplan evenwichtig is waag ik te betwifelen: in de biografische hoofdstukken wordt vooral de aandacht gevestigd op de vader en op de vroege jaren van Huizinga, de andere opstellen betreffen voornamelijk diens intellectuele ontwikkeling, waarin ove-

pelijk: Huizinga's talenten waren zo veelzijdig dat lang onduidelijk was wat er van hem moest worden, ook voor hemzelf. Toen hij leraar geschiedenis aan de Rijks-HBS te Haarlem was, probeerde hij als privaat-docent Sanskriet een voet tussen de deur van de universiteit te krijgen. Het is het ijveren en sturen van zijn leermeester P.J. Blok geweest dat hem op het pad der historie (de uitgave der Haarlemse rechtsbronnen) en tenslotte op het hoogleraarskussen in Groningen heeft gebracht. Het was een kredietbenoeming en dat krediet heeft hij in de ogen van zijn vakbroeders maar ten dele ingelost.

Als schrijver van een historische werk als *Herfsttij der middeleeuwen* had hij bij een geletterd publiek meer achtung verworven dan bij zijn directe vakgenoten die vanuit een archivalische traditie Huizinga's cultuurhistorische benadering nogal vaag vonden. Dat hij met zijn uitgave van de Haarlemse rechtsbronnen bewezen had de techniek van het vak, die bij archivariissen als S. Muller Fzn. in onvergelykelijk veel hoger aanzien stond dan cultuurgeschiedenis, goed onder de knie te hebben, maakte hem tenminste nog acceptabel.

Richard en Henriëtte Roland Holst, haar broer en Huizinga op het trappetje voor de 'Buissche Heide'.

rigens wel biografische details voorkomen. Desondanks is het fascinerende literatuur. Het opstel over de vader acht ik bijzonder geslaagd, niet alleen als levensschets: ik kan mij voorstellen dat de auteur hem wel een echte biografie waard vindt. Het opstel is ook van belang omdat er in dat leven een verklaring te vinden is voor Huizinga's afstandelijkheid die in ieder geval in zijn latere Leidse tijd spreekwoordelijk was en voor zijn afkeer van alle losbandigheid en gebrek aan zelfbeheersing die ook in zijn cultuurfilosofisch werk doorklinkt.

Dat het vroege leven van Huizinga zo'n fascinatie oplevert voor biografen is wel begrijp-

Krul wil in zijn bundel laten zien dat Huizinga de geschiedenis steeds meer ging zien als een uitingvorm van veranderende levensvormen, steeds meer op zoek ging naar wat 'achter de tijd' lag.

Het zoeken naar die dimensie was voor de historicus die het moest hebben van oorkonden en rechtsboeken net een stap te ver maar sloot opvallend dicht aan op de eerste ontwikkelingen van een nieuwe stroming in de Franse geschiedschrijving. Vandaar dat vanuit de kringen der *Annales*-historici al spoedig belangstelling voor zijn werk en persoon ontstond. Correspondentie met Lucien Febvre geeft daaraan uitdrukking, maar van Huizinga's kant is die niet vervolgd.

De correspondentie

Dit korte contact met een van de pioniers van de moderne geschiedschrijving is te vinden in het tweede deel van de in totaal drie delen dikke briefwisseling van Huizinga. Deze correspondentie is zowel naar inhoud als vorm voorbeeldig uitgegeven (J. Huizinga, *Briefwisseling*. Amsterdam 1989-1991). De besprekingen in de pers waren in het algemeen uiterst positief al betreunde Karel van het Reve in *NRC/Handelsblad* het dat de bezorgers hier en daar wat hadden ingekort: hoe oninteressant de achterwege gelaten passages ook waren, de 'epistofiel' kon die witte vlekjes toch maar moeilijk accepteren.

Werpen de brieven, nu ze in hun vrijwel gehele omvang bekend zijn, een nieuw licht op Huizinga? Het antwoord dunkt me ja en nee te zijn.

Nee in die zin dat Huizinga zelf op verzoek van zijn tweede en veel jongere echtgenote zijn leven beschreven heeft (*Mijn weg tot de historie*. Verzamelde Werken I). Iedereen die een biografie zou willen schrijven kan die herinneringen als raamwerk nemen al is de moeilijkheid dat de auteur zijn leven voorstelt zoals hij het zelf gezien wil hebben: de ware biograaf zal daar geen genoegen mee nemen. Maar de brieven bieden vanaf zijn vertrek uit Groningen naar Haarlem een illustratie bij zijn autobiografische opstel.

Een goed voorbeeld hiervan wordt gevormd door de brieven die Huizinga tijdens zijn leraarschap schreef. In zijn autobiografische schets is hij over het uitoefenen van die functie niet enthousiast, in zijn brieven is er aanvankelijk de hoop dat het wel beter zal worden maar over betere tijden meldt hij zijn ouders niets. Zoon Leonhard schrijft dat zijn vader slechts heel weinig over zijn leraarschap heeft verteld, maar dat hij er zich wanhopig en radeloos in heeft gevoeld. En dan is er het ontroerende detail: hij vraagt zijn ouders een partijtje oude postzegels op te sturen die hij vanuit Groningen heeft vergeten mee te nemen: ze zijn bestemd voor een leerling ...

Alle belangrijke gebeurtenissen in het leven van Huizinga zijn behoorlijk 'brieflich belegd' maar die correspondentie bevat, op een enkel punt na, waarover later, weinig nieuws: autobiografie en correspondentie sluiten op elkaar aan. Huizinga is niet de boeiendste briefschrijver. Hij is eerder zakelijk dan beschouwelijk en zijn brieven vormen dan ook geen belangrijke aanvulling op zijn gepubliceerde werk. Toch zijn ze fascinerend om te lezen, zowel omdat ze een beeld geven van

de wereld waarin Huizinga leefde als ook vanwege de brieven van zijn correspondenten.

Doorheen de drie delen vormen de brieven en kaarten van Richard en Henriëtte Roland Holst - Van der Schalk een constante stroom. Wie in (één van) deze mensen is geïnteresseerd en mogelijk hun correspondentie met hun dichtende neef Adriaan Roland Holst kent (uitgegeven in de serie Privédomein), zal in de Huizinga-correspondentie veel van zijn gading vinden. Richard is een geestig schrijver, Henriëtte de diepgravende. Uit haar brieven, waar ze vrijwel al haar politieke inzichten en haarkloverijen buiten laat, komt een vrouw van zeer sterke geestkracht in een zwak lichaam te voorschijn. Ze is verzwakt, Richard vreest dat ze ziek wordt, ze is ziek of aan de beterende hand en moet het kalmpjes aan doen. En dat drie delen lang. Des te verbazingwekkender zijn haar enorme aktiviteit en haar literaire produktie. Annie Romein-Verschoor's opmerking dat ze meer van de mensheid dan van mensen hield wordt in deze brieven niet bevestigd, integendeel. Hartelijk tegenover Huizinga, uiterst vriendelijk over haar personeel, vooral degenen die haar in haar ziekten bijstaan, dat is het beeld dat uit de correspondentie oprijst.

Een volgende interessante correspondent is tot 1933, het jaar waarin zij met elkaar braken, André Jolles, zij het om geheel andere redenen. De man voelde zich te groot voor Nederland maar hunkerde vanuit Duitsland naar een hoogleraarspost hier. Dat het zover niet is gekomen heeft niet aan Huizinga gelegen want die heeft zeer veel gedaan om hem ergens benoemd te krijgen en men vraagt zich werkelijk af waarom. Uit Jolles' brieven rijst een permanente chaos op: chaos in zijn huis, in zijn boekenkast, in zijn werkzaamheden en in zijn denken. Geen onderwerp of hij wil er wel eens iets over schrijven - zonder dat er ooit veel van komt. Zijn ontegenzeggelijke charme en onmiskenbare eruditie moeten Huizinga hebben geboeid totdat die charme een langzaam afglijden naar bedenkelijk radicale denkbeelden niet meer kon verhullen.

Voor het zover was (in 1933) is Jolles ook degene geweest die Huizinga adviezen gaf over de opvoeding van zijn kinderen, waar deze als weduwnaar alleen voor stond. Die kinderen maakten het hem niet gemakkelijk want ze wilden en deden zelden wat hun vader wilde. Wellicht hadden ze al vroeg ingezien dat een universitaire studie hen vrijwel automatisch tot zonen van een beroemde

André Jolles, pastel door Jan Veth, 1900.

vader zouden maken aan wie ze altijd gemeten zouden worden. Het is bijna treurig om te zien hoe de vader organiseert, bedenkt, betaalt, belerend en vermanend toesprekt zonder dat uit zijn zoons de beloftevolle academici groeien die hij zich heeft gewenst. Jolles, die op dat punt ook een en ander had meegemaakt, is dan de enige die een misschien niet gewenst maar wel verstandig advies geeft: je moet je wel zorgen maken maar dat helpt toch niet echt: je moet er op vertrouwen dat de basis goed is en voor de rest zullen ze door eigen ervaring moeten leren.

Het is wel navrant dat dezelfde Jolles achter Huizinga's rug om met een van diens kinderen in een correspondentie is geraakt waarin de nieuwe orde werd gepropageerd. Maar ook als in Leiden onomstotelijk duidelijk is hoe Jolles steeds meer onder de invloed van 'het nieuwe denken' is geraakt, duurt het nog jaren voor er een eind komt aan de vriendschap: van de kant van Jolles.

Het nieuwe van de *Briefwisseling* zit hem niet zozeer in Huizinga zelf als brieven-schrijver als wel in wie zijn correspondenten zijn en wat zij te melden hebben.

Er is misschien één nieuw en onverwacht licht op de wereld van Huizinga die voor buitenstaanders onbekend was: de verhouding tot en (schriftelijke) omgang met zijn tweede vrouw die in het derde deel op sommige momenten zelfs pijnlijk nauwkeurig zijn gedocumenteerd. Huizinga's leven lijkt een soort kreeftengang te zijn: als 'oude' man dol van verliefdheid, als jonge man liefdevol maar afstandelijk en wat bedaagd over zijn eerste vrouw. Die was in 1914 aan een hersentumor overleden en tot maart 1937 leefde

Huizinga als weduwnaar. Hoewel het verdriet over haar dood als een zware schaduw over hem en de kinderen blijft hangen, blijkt daarvan in de correspondentie toch betrekkelijk weinig.

In februari 1937 ontmoet hij de dan achttwintigjarige Auguste Schölvink, een maand later, nog voor zij bij hem in dienst zou treden als hoofd van de huishouding, is hij van het formele 'Zeer geachte Mej. Schölvinck' overgestapt op 'beste Guste' en nog voor de zomer is het 'lieve kind' en 'hazehartje' en is hij tijdens een of andere culturele Volkenbondsconferentie in Parijs volledig los van de werkelijkheid in verliefdheid ondergedompeld. Uit de brieven aan zijn geliefde wordt wel duidelijk dat Huizinga met zijn hoofd heel ergens anders was.

Het is vermakelijk om te zien hoe Huizinga telkens weer meldt hoe positief zijn kennissen op zijn romance reageren en in het (zevenendertigjarige) leeftijdsverschil geen enkel probleem zien, als je hem moet geloven zelfs het tegendeel. Er zijn natuurlijk kwesties als die van het geloof (zij is katholiek), de kinderen uit het eerste huwelijk, de seksuele hygiëne (zoals hij het zelf noemt), de eerste contacten met de boot-afhoudende aanstaande schoonouders, kortom wie ernaar heeft verlangd om Huizinga *en pantoufles* te zien, kan hier alles van zijn gading vinden, te meer ook daar hij veel aan zijn vrouw en veel over zijn huiselijke omstandigheden blijft schrijven.

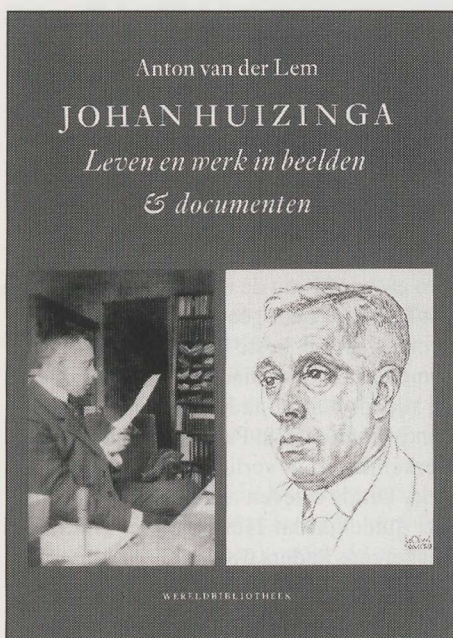
Ik denk niet dat hij er erg blij mee zou zijn geweest als hij die brieven in de openbaarheid zou zien, ik vraag me ook af waarom de familie de brieven voor publikatie beschikbaar heeft gesteld. Met betrekking tot zijn historische en cultuurfilosofische geschriften leren ze ons in ieder geval niets nieuws: van de andere kant, ook dit is Huizinga, wellicht de *homo ludens* in hem zonder welke de *vir studiosus* er niet had kunnen zijn.

De biografie?

Nu de correspondentie is uitgegeven, publiceert een van de bezorgers ervan, Anton van der Lem, een biografie (*Johan Huizinga, Leven en werk in beelden & documenten*, Amsterdam 1993).

Nog blijkt het archiefmateriaal niet uitgeput te zijn.

Het is het doel van de auteur om voor beginners in de materie een inleiding te geven en tegelijk de gevorderden te verrassen door het gebruik van onbekend archiefmateriaal.

Daarvan is er inderdaad zeer veel te vinden, zowel in de tekst als in de illustraties. Van der Lem weet, denk ik, alles over Huizinga en hij strooit die kennis in een gracieuze biografie (die ook nog mooi is uitgegeven) over de lezer uit, chronologisch-thematisch geordend en gelardeerd met teksten uit diverse archiefbronnen. Als inleiding voldoet het boek uitstekend en voor de gevorderden bevat het zeer gevarieerd snoepgoed.

Maar is het voor de laatsten ook een maaltijd? Wie de briefwisseling kent en zich enigzins heeft ingelezen in de literatuur van en over Huizinga en diens tijdgenoten, zal het betreuren dat Van der Lem dezelfde afstandelijkheid eigen is die ook het onderwerp van zijn levensbeschrijving kenmerkte. Dat geldt in het bijzonder het particuliere leven van Huizinga. De passages over bij voorbeeld zijn eerste vrouw en haar overlijden, over de verhouding tot zijn kinderen die, zeker waar het zijn zoons betreft lang niet altijd gemakkelijk was, over de bepaald stormachtige ontwikkelingen rond het tweede huwelijk, over zijn laatste jaren in het gijzelaarskamp en de verbanning in De Steeg, het is alles terughoudender beschreven dan nodig. De drie delen briefwisseling laten daarvan veel meer zien.

Na het lezen van deze biografie zijn de hoofdlijnen in het leven en het werk helder en duidelijk. Van der Lem koos voor een inleiding en overzicht en daarin is hij goed geslaagd. Wie het niet genoeg is leze de brieven. Zou Van der Lem die uitputtend hebben gebruikt, dan zou de biografie zich ook over meerdere delen hebben moeten uitstrekken. Zo'n groot werk heeft de auteur zich niet ten doel gesteld en binnen de door hem gekozen beperking is het resultaat uitstekend geslaagd. De beschrijving van Huizinga's jonge jaren, de bespreking van zijn belangrijkste werken, de korte biografieën van enkele vrienden, met name die van André Jolles, het zijn jaloers makende stukken.

Het is te hopen dat Anton van der Lem nog eens een uitgever vindt die bereid is de 'biografie voor gevorderden' uit te geven. Voorlopig is het wachten op zijn dissertatie over Huizinga en de Nederlandse geschiedenis.

Amerika

Met de uitgave van de correspondentie is echter nog geen eind gekomen aan de Huizinganiana's, noch aan de ijver van Van der Lem: dit jaar verscheen onder zijn redactie eveneens *J. Huizinga: Amerika Dagboek, 14 april - 19 juni 1926* (Amsterdam).

De kenner van de *Briefwisseling* vindt hier

een uitbreiding van wat in de correspondentie al is aangeroerd en ook in zijn twee studies over Amerika (*Verzamelde werken V*) aan de orde komt. Dat dit dagboek voor een groot deel uit losse fragmenten en opmerkingen, aantekeningen om later te gebruiken, bestaat, bevordert de leesbaarheid niet. Het lijkt daarin wat op Burckhardts *Weltgeschichtliche Betrachtungen*: het is prachtig dat we de aantekeningen hebben, maar een boek is het eigenlijk niet, het zijn botten zonder vlees en huid, zodat de individuele expressie ontbreekt.

In het geval van Huizinga is dat boek er wel: *Amerika levend en denkend* dat in 1926, het jaar van zijn Amerikaanse reis, verscheen. *Mensch en menigte in Amerika* dateert al uit 1918 en is de uitwerking van een serie colleges.

Dat de Europeaan *pur sang* niet onverdeeld gunstig over het land oordeelt, ligt voor de hand. Het motto bij het eerste deel (*Progress is a terrible thing*, William James) zegt al veel. Maar niet zo Europacentrisch of Huizinga ziet ook positieve kanten aan de Amerikaanse samenleving, vooral de dynamiek en levendigheid ervan. Veel van de gedachten die hij erin tot uitdrukking brengt, komt men later tegen in de cultuurfilosofische publicaties. Met *In de schaduwen van morgen* uit 1935 weegt Huizinga de (Europese) cultuur en deze wordt te licht bevonden. Oppervlakkigheid, kinderlijkheid en gemis aan zedelijkheid zijn daarvan de belangrijkste oorzaken. En in Amerika heeft Huizinga het allemaal al zien aankomen. Amerika, in zijn ogen een reuzenkind, is Europa ver voor in techniek en dynamiek, maar de negatieve kenmerken van die maatschappij zijn hier al waarneembaar.

Het valt te betreuren dat het anti-Amerikanisme uit de jaren zestig en zeventig destijds Huizinga's werken niet onder ogen heeft gehad, want er zijn zeer citabele passages in te ontdekken; maar in een groot deel van die jaren was het lezen van Huizinga geen *bon ton*. In een wereld van vrijheid, gelijkheid en blijheid was Huizinga's verlangen naar een nieuwe, samenbindende moraliteit wel het laatste waaraan men behoefte had.

Cultuurfilosoof en maatschappijcriticus

Hoe zou dat nu zijn, nu ook vanuit de overheid en de politiek wordt geroepen om een nieuwe moraal, om meer *Gemeinschaft* binnen de *Gesellschaft*? Kan een partijleider,

klao

nummer 3/94
pagina's 16 en 17

een minister zijn roep om nieuwe geestdrift onderbouwen met welgekozen citaten uit *In de schaduwen van morgen* of *Geschonden Wereld?* Ik betwijfel het. Een politicus die wil scoren zal zich richten op een groot publiek en uitdrukkingen van Huizinga als 'het laagste en onwetendste gepeupel' komen dan slecht te pas.

Voor een groot publiek heeft Huizinga niet geschreven, dat wordt bij lezing al snel duidelijk. Want de vergelijkingen die hij trekt tussen zijn eigen tijd en die van vroegere culturen veronderstellen een meer dan gemiddelde (historische) belezenheid. Zo'n boek deelt dan het lot van *Schicksal der Gegenwart* uit Godfried Bomans *Erik of het Klein Insectenboek*: men pronkt met het bezit ervan, krijgt een warm gevoel en mooie maar onbestemde gedachten bij het lezen van de titel - en laat het er bij.

Meent men voor een goed begrip van de tekst voldoende onderlegd te zijn en stapt men over de hier en daar haast apocalyptische stijl heen, dan rijzen er nieuwe problemen. Dat er met de wereld veel mis is, daarvan is iedere consument van de media overtuigd. Maar staan we ook voor de ondergang van de cultuur?

Het begint er al mee dat wij de (tastende) definitie die Huizinga van het begrip cultuur geeft wel niet allemaal zullen onderschrijven. Maar zelfs als die hobbel genomen zou kunnen worden, dan is er het probleem van de ondergang. Historici zijn opgehouden om het verdwijnen van bepaalde cultuuruitingen als ondergang te bestempelen: zij spreken van veranderingen, ontwikkelingen, verschuivingen, tendenties. Huizinga zou waarschijnlijk zeggen dat deze uitdrukkingvormen precies aantonen wat hij tot het lijden van de tijd rekent, namelijk het onvermogen om zich een bepaald doel te stellen waardoor men de waarde van cultuuruitingen aan dat doel (of het bereiken daarvan) kan meten. Maar, om eens enkele grote doelen te noemen, communisme, kapitalisme noch nationalisme kunnen er op dit moment op bogen een voor alle onder hun systeem vallende mensen hoge cultuur te hebben ontwikkeld of gehandhaafd. En dat het fascisme daartoe niet in staat was, dat was voor al Huizinga evident.

Een tweede belemmering voor Huizinga's werk is de kijk die hij op zijn eigen tijd heeft. Er zijn vele passages die ook op de onze zouden kunnen slaan en waar men de auteur benijdt om zijn heldere inzichten. Maar er is ook veel dat achterhaald is. Huizinga zegt het verleden niet te willen idealiseren maar hij stelt de vermeende eenvormigheid

van cultuurperioden die hij er in aantreft wel tegenover de in zijn ogen culturele ordeeloosheid van de twintigste eeuw. Na de Verlichting en mede door de Romantiek is er geen bovenpersoonlijke waarheid meer, slechts individuele expressie, waardoor de maatschappij een cultureel plechtanker mist dat houvast kan bieden aan degenen die bijna verdrinken in de wanordelijkheid, de chaos, de schijnbare richtingloosheid van de wereld waarin zij leven.

Maar de vraag mag toch wel weer eens worden gesteld in hoeverre het gros der bevolking in het Romeninse Rijk, de Bourgondische landen, het absolutistische Frankrijk, deelgenoot was van een hoogontwikkelde cultuur.

Daar gaat het ook niet om, vindt Huizinga: de gewone man was deskundig op het terrein van zijn beroep, zijn leven, zijn woongebied voorzover hij het kon overzien. Daarover kon hij met gezag spreken en over wat er achter de heuvel of de rivier lag, hield hij wijselijk zijn mond: voor het verdere en het hogere was een autoriteit die zonder meer aanvaard werd.

De culturele vervlakking waartegen Huizinga waarschuwt wordt in zijn ogen nu juist veroorzaakt doordat wij door de pers en de radio juist wel weten wat er achter de heuvel en de rivier gebeurt en daarover door die media meningen krijgen opgedrongen die wij onbekommerd napraten omdat we zoveel te verwerken krijgen dat we ons geen gefundeerd oordeel meer kunnen vormen. Wat Huizinga van de invloed van de televisie gevonden zou hebben, moge uit het voorgaande duidelijk zijn.

Als de indruk gewekt mocht zijn dat Huizinga weinig anders is dan een *laudator temporis acti* dan is die indruk ten onrechte. Hij zag wel degelijk in dat techniek en wetenschap belangrijke ontwikkelingen doormaken en bijdragen aan de verbetering van het bestaan vormden. Maar hij zag meer verval dan bloei in zijn eigen tijd en dus had hij ook voor de nadelen aan en bezwaren tegen die ontwikkelingen een scherper oog. En ook een profetisch oog. Zijn opmerkingen over de totalitaire staat, het nationalisme, de invloed van de massamedia, het zijn passages die, ontdaan van hun soms pathetische omgeving, ook nu nog hun geldigheid hebben.

Wat de cultuurfilosofische werken echter volstrekt dateert dat is de poging van de auteur om oplossingen voor de crisis aan te dragen. Internationale onbaatzuchtigheid en rechtvaardigheid vormen in zijn ogen de oplossing voor de internationale spanningen.

Men hoort hier in de verte de jurist (en vriend van Huizinga) Van Vollenhoven die meende dat Nederland bij uitstek geschikt was voor internationale scheidsrechtersfuncties omdat het zo klein was dat het geen belangen had.

Men kan de situatie betreuren, maar te vrezen valt dat het woord van De Gaulle, '*landden hebben geen vrienden, zij hebben slechts belangen*' meer de werkelijkheid benadert dan Huizinga's ethiek. En te vrezen is ook dat het in het verleden niet anders is geweest en in de toekomst zo zal zijn.

Huizinga beveelt het niet rechtstreeks aan maar hij suggereert tenminste dat de herinvoering van een standenmaatschappij aan mensen in ieder geval een groepsgevoel, een collectiviteit zou geven en daarmee een grotere betrokkenheid bij het maatschappelijk wel en wee, waarin ze een welomschreven taak zouden hebben. Zo'n voorstel zou de media pas echt tot overproductie brengen. Hetzelfde zou in onze tijd ook gelden voor zijn suggestie dat degenen die beschikken over een vast vertrouwen in een God (en dat hoeft voor de van huis uit doopsgezinde Huizinga geen christelijke God te zijn) beter af zijn dan de ongeloovigen.

En dan is er tenslotte nog de oproep tot een nieuwe ascese. In zekere zin zijn wij daar, door de milieu-nood gedwongen, toe overgegaan. Maar een voorstel tot collectieve verplichtingen in die richting zou een leger van 'misdeelden' en hun belangenbehartigers in het geweer roepen. En de bedenker van dit alles zou waarschijnlijk reageren met de opmerking dat die reacties voorspelbaar zijn waar geen eenheid van doel in de cultuur is en eenieder zijn eigenbelang, mits krachtig genoeg door de media versterkt, als algemeen belang kan voorstellen.

De oplossingen die Huizinga voor de crisis van zijn tijd aanbiedt, komen voort uit de loop van zijn betoog en in dat kader klinken zij nog niet eens zo misplaatst. Het treurige is meer dat dit soort oplossingen langzamerhand tot het domein van borreltafel en ondeugdelijke politieke groeperingen is gaan behoren. En dat is nu uitgerekend het domein waarin Huizinga niet thuis hoort. Zijn redeneringen en nuanceringen zijn daarvoor te verflind, zijn intellectuele capaciteit te groot.

Hoe praktisch verouderd ook, misschien dat Huizinga's geschriften als intellectuele uitdaging toch nog wel een kans mogen krijgen. Als men accepteert dat voor een gedeelte van de inhoud de uiterste verkoopdatum al overschreden is.

RECENSIES

In 't kort

In 't kort is een rubriek waarin maandelijks de uitgaven die bij de redactie zijn ontvangen worden aangekondigd.

Een selectie uit deze boeken wordt in een later nummer van *Kleio* besproken.

Bij uitgeverij Kosmos-Z&K zijn de eerste vijf deeltjes verschenen uit de reeks Kosmos Historisch. De uitgever spreekt van "typisch Nederlandse onderwerpen uit de geschiedenis waar tot nu toe weinig in boekvorm over werd gepubliceerd".

Romeins Nederland, Archeologie & geschiedenis van een grensgebied is geschreven door de archeologen S.G. van Dockum en E.J. van Ginkel. Zij willen een breed overzicht geven van wat er op dit ogenblik bekend is over Nederland in de Romeinse tijd. Dit moet gebeuren in 160 bladzijden, wat grijs in z/w geïllustreerd, maar handzaam in klein formaat uitgegeven. Een beperkte literatuuropgave, illustratieverantwoording en register ontbreken niet. ISBN 902152063 X.

Dirk Damsma, verbonden aan het Documentatiecentrum voor Nieuwe Geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam schreef het deeltje *Het Hollandse huysgezin (1560 - heden)*. Damsma, specialist voor de 19e en 20ste eeuw, verantwoordt zijn bronnen gezien de wijze van uitgave beperkt, maar naar vermogen. Hij heeft zijn studie chronologisch opgebouwd: 'Het heilig huysgezin' (middeleeuwen), 'Het huishouden van Jan Steen' (Gouden Eeuw), 'Huiselijke deugden' (1750-1850), 'De hoeksteen van de morele natie' (1850-1960) en 'De primaire leef-eenheid' (Het Hollandse huysgezin anno 1993). Als rode draad heeft Damsma de functie van de opvoeding gekozen, die het karakter van het gezin heeft bepaald. Zijn bibliografie is uitvoerig, het register beperkt en ook hier de illustraties meer kwantitatief dan kwalitatief. ISBN 902152079 6.

Ontdekkingsreizen van Nederlanders (1590-1650) is van de hand van V.D. Roeper, historisch letterkundige en G.J.D. Wildeman, bibliothecaris bij het Nederlands Scheepvaartmuseum in Amsterdam. Zoals bekend was het doel van de expedities een nieuwe route naar Oost-Indië te vinden. In hun inleiding merken de auteurs op dat zij zich beperkt hebben tot de reizen naar de Oost, omdat de tochten naar Zuid- en Midden Amerika en Afrika in de betreffende periode "niet meer als iets bijzonders werden beschouwd".

Naast bibliografie en register is dit deeltje tevens voorzien van een verantwoording en chronologie van de behandelde zeereizen. Ook hier slagen de auteurs erin binnen de 160 bladzijden te blijven. ISBN 902152061 3.

Hans Buitter, historicus, schrijft over *Nederlands-Indië (1830-1949), een kolonie in ontwikkeling*. Gelet op de grote omvang van het materiaal en de geringe beschikbare ruimte meldt de auteur keuzes gemaakt te moeten hebben. Hij heeft gekozen voor een beschrijving van het Nederlands ingrijpen in de archipel en de effecten daarvan. In een korte inleiding wordt vooraf een beknopte historiografie van het onderwerp gegeven. Ook hier met literatuurlijst en register in 160 bladzijden. ISBN 902152062 1.

Tenslotte Wassend water, dalend land van Taeke Stol, waarin de geschiedenis van Nederland en het water wordt gegeven. Stol is verbonden aan de vakgroep sociale geografie van de Universiteit van Amsterdam. In korte hoofdstukjes schetst de auteur hoe de Nederlander getracht heeft de natuur te bedwingen en het landschap in cultuur heeft gebracht.

Deze reeks staat onder redactie van Anne Doedens, Liek Mulder, Leo Noordegraaf en Willem Willems. Door omvang en stijl lijken de delen me voor elke schoolbibliotheek een aanwinst te zijn. Prijs per deeltje f 24,90.

Meer voor de docent en/of student is het onderzoek van de politicoloog Huibert Schijf naar de personele verbindingen in het Nederlands bedrijfsleven aan het eind van de negentiende eeuw. Op 27 oktober j.l. pro-

kleio

nummer 3/94
pagina's 18 en 19

moveerde hij op dit onderzoek, dat onder de titel *Netwerken van een financieel-economische elite* bij uitgeverij Het Spinhuis verscheen.

Schijf besteedt niet alleen aandacht aan de netwerken van personen en dubbelfuncties tussen bedrijven, maar ook aan de personen en ondernemingen afzonderlijk. De bankiersfamilie Heldring is de constante in het onderzoek.

Naast een uitgebreide literaturopgave bevatten de 259 pagina's een auteurs-, personen- en bedrijvenindex. De prijs is f 47,50. ISBN 907305275 0.

In 1992, Columbusjaar, is veel verschenen over Zuid-Amerika. In *Spaans-Amerika, onbekend - onbemind - onbegrepen* laat Peter Hintzen zien dat in veel van die publicaties een eenzijdig beeld van dit gebied en haar geschiedenis werd gegeven. Het belangrijkste van zijn betoog is dat er geen sprake was van eenrichtingsverkeer, maar dat (zoals de achterflap vermeldt) het ontstaan van het democratie-besef in Europa veel te danken heeft aan Latijns-Amerika. Hintzen gebruikt hiervoor 146 bladzijden, inclusief een lijst van geraadpleegde literatuur, noten en namenregister. Uitgeverij is Kok Kampen en de prijs is f 21,50. ISBN 902426271 2.

Bij de Walburg Pers verscheen *'vrije' Slaven* van de hand van A.F. Paula.

Paula werd op Curacao geboren, promoveerde tot doctor in de filosofie te Rome en in de sociale wetenschappen te Utrecht. Sinds 1990 is hij als hoogleraar verbonden aan de universiteit van de Nederlandse Antillen. Het zal duidelijk zijn dat hier een beschrijving wordt gegeven van de slavernij in het Caribisch gebied. In 191 opnieuw zeer verzorgd uitgegeven pagina's geeft deze sociaal-historische studie een beeld van de dualistische slavenemancipatie op Nederlands Sint Maarten in de periode 1816-1863. Onder de titel *'Van Slaaf tot Quasi-slaaf'* verdedigde Paula het onderzoek te Utrecht. Hij laat zien hoe een deel der slaven in het Caribisch gebied allermindst een passieve, slaafse houding aannam.

Een uitgebreide verantwoording van het gebruikte materiaal, literatuurlijst en index vervolmaken dit boek tot een waardevolle publicatie. De prijs is f 59,50. ISBN 906011841.3

Jan de Ruiter

VROUWENGESCHIEDENIS

Vrouwen in den vreemde. Lotgevallen van emigrantes en immigrantes (Zutphen 1993) 8e deel van de VVG-reeks 'Tipje van de sluier', 210 blz., f24,50.

In deze tijd van toenemend fascisme en grote aantallen migranten en asylozoekers, is het een hele gelukkige keus van de redactie om niet alleen naar immigrantes maar ook naar emigrantes te kijken. Migratie is immers een fenomeen van alle tijden. Dit Tipje is een vlot en levendig geschreven boek over wat het werkelijk betekent om te emigreren, te immigreren of vluchteling te zijn.

Een tweede doelstelling van de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis (VVG) is: het toegankelijk maken van wetenschappelijk onderzoek op het terrein van vrouwengeschiedenis voor een breed publiek, en speciaal voor educatieve doeleinden. Bij dit boek is dat uitstekend gelukt. Voor docenten biedt het vele voorbeelden en bronnen bij zeer uiteenlopende onderwerpen. Alle verhalen zijn plaatsbaar in een bredere historische context, de diversiteit en het taalgebruik maken het bijzonder aantrekkelijk voor de schoolbibliotheek. Leerlingen vanaf de middenklassen zullen er voor werkstukken prima mee uit de voeten kunnen.

In negentien artikelen en interviews komen diverse vrouwenlevens aan de orde, zowel in de tijd (het accent ligt bij de tweede helft van de negentiende en bij de twintigste eeuw), als geografisch, sociaal, qua motieven, omstandigheden en leeftijd. De overeenkomsten en verschillen tussen Nederlandse en buitenlandse vrouwen komen goed naar voren.

Voor het onderwijs is er een speciaal katern samengesteld met een docentenhandleiding, geschikt voor de bovenbouw van het VO en voor het volwassenenonderwijs. De vragen en opdrachten bij de vier artikelen zijn opgezet vanuit een drietal structuurbegrippen: 'bron en vraagstelling', 'verandering, continuïteit en discontinuïteit' en 'inleving en standplaatsgebondenheid'. Tevens is steeds aangegeven waar elk artikel goed bij te gebruiken is.

De thema's die in de vorm van artikelen in het katern aan de orde komen zijn:

- 'Vluchten via Hachsjarah, Joodse vrouwen in de Wieringermeer 1934-1941'; dit is te gebruiken bij de problematiek van het Midden-oosten en bij Duitsland in de jaren 30;
- 'Geroepen. Ervaringen van een missiezuster in Indonesië 1935-1976'; dat dit artikel te gebruiken is bij de kolonisatie of de onafhankelijkheidsstrijd van Indonesië ligt voor

de hand, maar het verheldert eveneens diverse aspecten van het katholicisme.

- 'Paradijs der vrouwen? Overzeese migratie naar de Verenigde Staten van Friese vrouwen rond de eeuwwisseling' is bruikbaar als instap op of als afsluiting van het onderwerp 'opkomst van de industrialisatie in Nederland'.
- 'Mien, Net en Lies werden Willy, Mary en Lisa. Drie Limburgse vrouwen vertellen over hun emigratie naar de VS' kan bruikbaar zijn bij de behandeling van Nederland in de jaren 50 of de VS in deze periode.

Tot slot zijn vele artikelen en opdrachten te gebruiken in het kader van 'de ontwikkeling naar een multi-etnische en multiculturele samenleving', een van de vijftien historische themavelden waaruit men de komende jaren een onderwerp voor het examen kan kiezen.

Het is jammer dat het onderwijskatern niet rechtstreeks via de boekhandel te verkrijgen is. U kunt het schriftelijk bestellen bij de MaTeM, APS afd. VODA, Postbus 85475, 3508 AL Utrecht, bestelnummer 710.018. De prijs van een katern is f2,- exclusief verzendkosten. Een docentenhandleiding is toegevoegd.

Ellen Marrenga

Truusje Roegholt, De glazen stad (De Beuk, Amsterdam, z.j. (1992) 90 blz., prijs f25).

Dit boek bevat de herinneringen van een in 1924 in Duitsland geboren en getogen meisje met de Nederlandse nationaliteit, de dochter van een Nederlandse vader en een Duitse moeder. De herinneringen lopen van eind jaren twintig tot en met 1945, de periode dus van de opkomst van het nationaal-socialisme en de Tweede Wereldoorlog.

Hoe deze jonge buitenstaander de ontwikkelingen in Nazi-Duitsland beleefde en ondanks alle druk aan haar Nederlandse nationaliteit vasthield, is thans het meest langwekkende aspect aan haar boek en daarmee prijst de uitgever de herinneringen dan ook aan. Maar prominenter aanwezig zijn een aantal heel persoonlijke thema's.

Uit alles blijkt dat het meisje zich eenzaam en verlaten voelde. Haar ouders pasten niet bij elkaar en scheidden al snel. De door de dochter vereerde vader was meestal voor zijn werk in Amsterdam (de glazen stad), terwijl de heel strenge maar heerlijk kokende Duitse grootmoeder blijkens de herinneringen veel meer aan de opvoeding deed dan de vage, dromerige moeder. Het meisje had te kampen met een 'oerangst' voor omgevallen bomen en watervallen, voelde zich

gemarteld door de 'bottentherapie' die ze voor haar gezondheid moest ondergaan en stond voortdurend op voet van oorlog met de grootmoeder, totdat ze naar een Zwitsers internaat werd gestuurd. Na de plotse dood van de vader in 1940 kwam ze in een Duits internaat terecht, eerst als leerling en vervolgens als verpleegster.

In deze herinneringen overheersen de ernstige persoonlijke problemen de op zich opmerkelijke politieke ervaringen en waarnemingen. Authentiek zijn de herinneringen in dit egodocument zeker, maar ze getuigen toch vooral van de problemen van de schrijfster bij het verwerken van haar verleden. H.J.C. Termeer

EEN ONTDEKKINGSREIZIGER

M. Barend-van Haeften, *Oost-Indië gespiegeld. Nicolaas de Graaff, een schrijvend chirurgijn in dienst van de VOC* (Walburg Pers, Zutphen 1992) prijs f 49,50.

Bij het publiek en de historici heeft altijd een grote belangstelling bestaan voor reisjournalen. Dit geldt in het bijzonder voor de *Reisen van Nicolaus de Graaff, na de vier gedeelten des wereldts en de Oost-Indise spiegel* (1701). De beschrijving van zijn tochten naar Oost-Indië is nog steeds een belangrijke bron van informatie over onze koloniale expansie in Azië en heeft een grote rol gespeeld bij de beeldvorming van de koloniale maatschappij. Zo wordt hij genoemd in hets standaardwerk van C.R. Boxer, *The Dutch Seaborne Empire 1600-1800* (1965). De Graaff wordt daarin beschreven als één van de uitzonderlijke, boven de middelmaat uitstekende functionarissen van de VOC. De Compagnie betaalde haar dienaren slecht, zodat er over het algemeen personen van laag allooi aanmonsterden. De Graaff werd echter niet gedreven door winstbejag, maar door ontdekkingsdrift: de vele beschrijvingen van steden en streken en de kaarten die hij tekende zijn er het bewijs van.

Het boek van Marijke Barend-van Haeften - een handelseditie van haar dissertatie - is een literair-historische analyse van de achtergronden van de reisbeschrijvingen van De Graaff en van zijn persoon. Na een biografische schets wordt hij geanalyseerd als geograaf en chirurgijn. Als arts hoorde hij bij de betere en als cartograaf toonde hij zich de ware ontdekkingsreiziger, zeer geïnteresseerd in allerlei lokale details.

Het reisverhaal wordt getest op zijn merites en tevens geplaatst in het genre. Het over-

nemen van andere auteurs was destijds nog een toegestane en vaak toegepaste praktijk die ook Van de Graaff uitoefende. Hij ontleende veel aan andere reisbeschrijvers als Wouter Schouten en Johan Nieuwhof.

Centraal staat welk beeld De Graaff geeft van de koloniale samenleving in de Oost. De scheepschirurgijn spreekt als oprecht lid van de gereformeerde kerk zijn afschuw uit over de pronk en praal van de koloniale samenleving. Zijn kritiek op de frauduleuze en hebzuchtige VOC-functionarissen liegt er niet om. Hij heeft een negatieve kijk op de praktijk van de gemengde huwelijken en verhoudingen die ontstonden als gevolg van de huwelijkspolitiek van de compagnie. De schrijfster verklaart dat De Graaff met dit laatste tamelijk alleen stond in zijn tijd. Ook zijn negatieve oordeel over de koloniale samenleving wordt niet door al zijn (schrijvende) tijdgenoten gedeeld.

Met haar uitgebreide studie doet Marijke Barend recht aan de unieke positie die deze scheepschirurgijn inneemt in de rijen van de VOC-dienaren en in de geschiedenis van onze koloniale expansie.

Madeleine van de Locht

ECONOMIE EN OVERHEID

Simon Groenveld and Michael Wintle (eds.), *State and trade: government and the economy in Britain and the Netherlands since the Middle Ages* (Walburg Pers, Zutphen 1992) 176 blz., prijs f 49,50

Staatsinterventie in de economie heeft in het verleden maar zelden het gewenste effect gehad. Ondanks de Navigatiewetten van 1651, drie Zeeoorlogen en maritiem overwicht bleek Engeland niet in staat om serieus inbreuk te maken op de Hollandse handelshegemonie. Dit betoogt Jonathan Israel in zijn bijdrage aan de bundel *State and Trade*. Tot een gelijksoortige conclusie, dat de economie zich weinig van de staat aantrekt, komen de auteurs van de artikelen over het zestiende-eeuwse Engeland, Nederland tussen 1780 en 1850, Nederland en zijn buitenlandse handel tussen 1930 en 1950 en Groot-Brittannië ten tijde van de oorlogen tegen Lodewijk XIV. De Britse economie kwam goed door de Spaanse Successie-oorlog dankzij externe factoren als de uitschakeling van de concurrentie van Noord-Europa door de Noordse oorlog en de ontdekking van goud in Brazilië, dat via Portugal naar Engeland vloeide. Dit in tegenstelling tot de voorafgaande Negenjarige Oorlog (1688-1697), waaruit het land praktisch failliet tevoorschijn kwam.

kleio

De diverse auteurs in deze bundel maken het de lezer niet altijd even gemakkelijk. Middleton's bijdrage over de Britse economische politiek in het interbellum springt er wat dat betreft uit: hij is alleen te volgen door iemand die economisch terdege onderlegd is.

Verder bevat de bundel een artikel over conflicten tussen de Hollandse steden onderling en met het hun omringende platteland, waarin handel en politiek een onontwarbaar geheel vormen. In een ook in het *Tijdschrift voor Geschiedenis* gepubliceerde bijdrage vraagt Klein zich af of de exclusieve aandacht van de Republiek voor de buitenlandse handel wel zo'n goed idee was. Cain ten slotte meent, tegen de huidige trend in, dat kapitalisme en (Brits) imperialisme wel degelijk iets met elkaar te maken hadden.

Alles bij elkaar een interessante, maar voor het onderwijs minder bruikbare bundel. Jaap Pierrot

FRANSE REVOLUTIE

Willy Vandendijck, *Dramatisch afscheid van het Ancien Régime 1793. Leven en lijden van Lodewijk XVI* (Tirion, Baarn 1993) 295 blz., prijs f39,50.

'Een aantal scupuleuze critici zal niet nalaten te beweren dat de dingen niet zo zijn gegaan als ik het vertel. Dat is mogelijk. Maar ik daag ze uit om te bewijzen dat het anders was.'

Met dit ominieuze motto opent de semi-hagiografie van Lodewijk XVI.

Vermoedelijk is geen onderwerp uit de geschiedenis zo omstreden als de Franse Revolutie. Merkwaardig genoeg is het aantal oorspronkelijk Nederlandstalige werken over dit onderwerp gering. Het onderhavige boek verdient daarom bijzondere aandacht.

De schrijver is geen historicus en wil de revolutie benaderen vanuit *'de houding van mensen van vlees en bloed'*. Zijn werk heeft dan ook geen wetenschappelijke pretentie - er is geen oorspronkelijk bronnenmateriaal gebruikt. Op een romaneske wijze wordt het leven van de Franse koning beschreven. Uitvoerig staat de schrijver stil bij de jeugd van Lodewijk, zijn huwelijk met Marie-Antoinette, zijn impotentie en bij zijn tegenspelers in de revolutie Mirabeau, Robespierre en Danton. De traditionele 'hoogtepunten' van de revolutie passeren de revue: de opening van de Staten-Generaal, de bestorming van de Bastille, de tocht van de vrouwen naar Versailles, de vlucht naar Varennes, de val

van de monarchie, de slag bij Valmy, het proces tegen burger Capet en de guillotinerings van de vroegere koning.

De auteur ziet Lodewijk XVI als een zeer gelovige, goedaardige vorst die niet leek te begripen wat er gebeurde en het slachtoffer werd van de revolutionairen enerzijds en van zijn vrouw en broers anderzijds. Lodewijk krijgt voor hem haast heilige dimensies: de auteur spreekt ondermeer over de staties van zijn kruisweg en de kelk die hij tot op de bodem drinkt.

Verskillende passages in het boek en ook de filosofie erachter zijn naar mijn mening op zijn minst dubieus te noemen. Veel aangehaalde werken zijn geschreven door conservatieve en rechtse historici (Gaxotte, Girault de Coursac en Saint-Paulien). Weliswaar worden ze niet altijd met instemming begroet, maar verwijzingen naar meer gezaghebbende auteurs (Furet, Vovelle, Ozouf en Darnton) zijn gering in aantal of ontbreken geheel.

Door het constant trekken van parallellen tussen de Franse Revolutie en de Jacobijnen enerzijds en de 'bolsjewistische revolutie' en de communisten anderzijds krijgt de lezer een zeer vertekend beeld. De jacobijnenclub wordt vergeleken met het politbureau, Robespierre met Stalin en de Terreur van de een met de zuiveringsprocessen van de ander. Het willen begrijpen van de Terreur in een groter wetenschappelijk-historisch geheel is volgens de auteur struisvogelpolitiek, want dan zou men ook de miljoenen moorden van Stalin moeten rechtvaardigen: *'Waanzin, het gevaar van blind ideologisch denken'*.

Hoewel het natuurlijk volkomen vrijstaat om dergelijke a-historische vergelijkingen te trekken wordt deze vertekening van de geschiedenis twijfelachtig als de auteur beweert dat onze democratische taal doordrenkt en beïnvloed is door de 'dubbelspraak' en 'dubbelduik' van de marxistische ideologie.

Uitermate dubieus wordt dit revisionistische werk als de persoonlijkheid van Lodewijk XVI wordt verklaard vanuit *'de tegenstrijdige erfelijke kenmerken'*: *'niet de spitse levendigheid van de esprit français, noch de zelfstandigheid van de Poolse aard, noch de Grundlichkeit van het Germaanse ras en alderminst de arglist van de Medici'* waren hem gegeven.

Hoewel de auteur het nimmer met zoveel woorden wil zeggen, uit hij het vermoeden dat achter de revolutie een complot zit van vrijmetselaars. Te pas en te onpas wordt erop gewezen dat een bepaalde revolutionair vrijmetselaar is en tot tweemaal toe wordt uit-

voerig de suggestie gewekt dat de vrijmetselaars wraak namen voor de executie van de laatste grootmeester van de Tempeliers in 1314.

Naast deze antimaconnieke trekken stopt de auteur ook zijn afkeer van homoseksualiteit niet onder stoelen of banken: in opsommingen wordt zij gelijk gesteld aan prostitutie en seksuele perversiteit.

Op zijn minst ongelukkig is de opsomming te noemen waarin Mozes en Goebbels op één lijn gesteld worden en als we de daarop volgende karakterisering als parallel daaraan mogen beschouwen, was eerstgenoemde een 'misdadiger' en laatstgenoemde een 'idealist'. Deze ongetwijfeld onbedoelde stelling is typerend voor de naïviteit waarmee de schrijver generaliseert.

Kortom, hoewel het boek een objectieve blik tracht te geven van de mensen achter de revolutie is het een - zij het mogelijk onbedoeld - twijfelachtig werk. Voor hen die een exercitie in *political correctness* willen doen, biedt het overvloedige stof tot beoordeling. Aan hen die vinden dat ik als criticus te scrupuleus ben geweest zou ik willen zeggen: dat is mogelijk.

Joost Rosendaal

RECTIFICATIE

Onno Reichwein, één van de auteurs van *Kleio-Didactica* 19 'Jong zijn in de sixties', is ook medeauteur van het artikel 'Niet fluisteren maar schreeuwen. De Nederlandse jeugd, een eigen geluid?' in het docentengedeelte van het themanummer (*Kleio* 1994/2).

De opstand in de Nederlanden, 1555-1588

MAVO/VBO

Op welke wijze heeft een klein aantal onderling verdeelde gewesten zich losgemaakt van het machtigste rijk in Europa en in hoeverre is die losmaking in 1588 reeds zichtbaar?

Weinig onderwerpen hebben in het verleden zo zeer de aandacht van het vaderlandse geschiedenisonderwijs genoten als juist 'De Opstand' of toen meestal 'De Tachtigjarige Oorlog' genoemd. De laatste decennia evenwel lijkt de belangstelling voor de Nederlandse Opstand afgenomen te zijn ten gunste van thema's uit de 20e eeuw.

Bij het bekend worden van dit examenonderwerp juichte Jan Blokker in de Volkskrant *'Het geschiedenisonderwijs op de middelbare school mag in de toekomst weer over het verleden gaan!'*. (De Volkskrant, 28 januari 1992).

Dit themaveld uit de Nederlandse geschiedenis heeft in deze tijd zeker niet aan actualiteit ingeboet. Het complex van politieke, religieuze, sociale en economische motieven speelt ook nu in bijvoorbeeld Libanon, Ierland of op de Balkan een belangrijke rol. Maar is het ook mogelijk een ingewikkeld onderwerp als de Nederlandse Opstand op verantwoorde wijze aan m.a.v.o./v.b.o.-leerlingen uit de doeken te doen?

In 1939 stelde de historicus Jan Romein in zijn oratie vast dat het beeld van de Opstand door de vele discussies is verguisd.

De Leidse historicus Woltjer sprak in dit verband:

'Als men zijn oratie (die van Romein) nauwkeurig leest, blijkt zijn grootste zorg niet zozeer dat het beeld van het verleden verguisd is, maar dat het zo gecompliceerd is geworden, dat het niet meer inspireren kan en geen culturele functie meer heeft. Nu is het onmiskenbaar dat het oude zwart-wit beeld, dat het op de lagere school zo goed deed, niet te handhaven is, dat een verantwoord beeld van de revolutie waaraan de Nederlandse staat

zijn bestaan ontleent, een vrij gecompliceerd beeld zal zijn, alleen begrijpelijk voor wie bereid is zich enige inspanning te getroosten en voor wie over enig vermogen tot abstract denken beschikt. Dat is te betreuren, maar onvermijdelijk. Een zekere simplificatie van het zeer complexe proces is mogelijk, naar er is een - helaas vrij hoog - niveau waar beneden simplificatie vervalsing wordt.'

(J.J. Woltjer, *Het beeld verguisd? in Vaderlands Verleden in Veelvoud* (Den Haag 1975) 180.)

Van de concreet denkende examenkandidaten van het m.a.v.o./v.b.o. kan niet gevraagd worden dat ze zich een gecompliceerd en wetenschappelijk verantwoord beeld van de Opstand eigen kunnen maken. Maar te grote simplificaties van het complexe proces en het ongenueanceerde zwart/wit beeld moeten wel vermeden worden. Daarom is hier een poging gedaan om door een beperkte vraagstelling en door gebruik te maken van personalisering en de exemplarische werkwijze zo veel mogelijk aan te sluiten bij de beleavingswereld van deze leerlingen.

Bij deze stofomschrijving zijn de abstracte sociale en economische aspecten bewust, maar met spijt, zo veel mogelijk beperkt. De nadruk is gelegd op het *'Libertatis ergo et religionis causa'* ('om wille van de vrijheid en de religie'). Of anders gezegd: op de verdediging van verworven rechten tegen de dictatuur van wat als een vreemde machthebber gezien werd en op de afkeer van vervolgingen en martelingen.

Om te verduidelijken hoe het machtige Spanje niet in staat was dat kleine groepje opstandelingen te onderwerpen, is gelet op de

NB: De illustraties bij deze stofomschrijving zijn niet voorgeschreven als examenonderdeel!

kleio

nummer 3/94
pagina's 22 en 23

STRUCTUURBEGRIPPEN EN VAARDIGHEDEN

Feit en objectiviteit

De kandidaat kan:

- a. de tijdens de Opstand voorkomende feiten onderscheiden van meningen en vooroordelen;

Oorzaken en gevolgen

De kandidaat kan:

- b. het complexe karakter onderkennen van de oorzaken van de Opstand en de politieke en religieuze factoren die daarbij werkzaam waren;
- c. van elkaar onderscheiden de gewilde en ongewilde, bedoelde en onbedoelde gevolgen van het beginnen van de Opstand en het onderdrukken ervan;

Verandering, continuïteit en discontinuïteit

De kandidaat kan:

- d. in de loop van de gebeurtenissen tijdens het tijdvak de ontwikkelingen aanwijzen;
- e. factoren onderkennen die ten grondslag liggen aan de verande-

ring van de bestaande bestuursstructuur door de landsheer en de weerstand daartegen;

- f. de veranderde bestuurlijke, territoriale, sociaal-economische en kerkelijke verhoudingen aanwijzen aan het eind van de periode, vergeleken met het begin van de periode;
- g. het bijzondere van de bestuurssituatie in de noordelijke Nederlanden onderscheiden van de algemeen voorkomende in Europa;

Inleving en standplaatsgebondenheid

De kandidaat kan:

- h. zich verplaatsen in de motieven en verwachtingen van zowel Filips II als van Willem van Oranje;
- i. de standplaatsgebondenheid onderkennen van de verschillende partijen en standen tijdens de Opstand;

Interpretatie

De kandidaat kan:

- j. met behulp van een historisch-geografische kaart conclusies trekken.

1. Hoe was de situatie in de Nederlanden omstreeks 1555?

- **Structuurbegrippen en vaardigheden:**
b, e, h, i, j.

1.1.1 Over welke gebieden regeerde Karel V toen hij in 1555 afstand deed van de regering?

Karel V regeerde over een 'rijk waar de zon nooit onderging'. Hij was de landsheer van de Nederlanden en van de Oostenrijkse erflanden, keizer van het Duitse Rijk en koning van Spanje met in Italië: Milaan, Napels en Sicilië; daarbij hoorden ook de koloniën in Amerika.

1.1.2 Waarom was zijn rijk wel groot maar vormde het toch geen wereldmacht?

Karel V beheerde als het ware een grote villa met drie vleugels; regelmatig brak er brand uit en werd het huis bedreigd.

Deze gebieden van de Habsburgers waren intern verdeeld:

- het Duitse Rijk door onder andere de Duitse vorsten en het lutheranisme;
- Spanje bestond uit een aantal staten en er braken regelmatig opstanden uit;
- de Nederlanden bestonden uit 17 staatjes, die we meestal gewesten noemen, en Karel moest soms hard optreden om gehoorzaamheid af te dwingen.

De Turken veroverden Hongarije en bedreigden Wenen; zij veroverden delen van Noord-Afrika en bedreigden de Middellandse Zee.

Frankrijk, ingesloten door de Habsburgse gebieden, voerde bijna permanent oorlog met Karel V om het bezit van Italië en Bourgondië.

1.1.3 Welke gebieden erfde zijn zoon Filips II in 1555 en wie bleven zijn vijanden?

Filips werd de landsheer van de Nederlanden en koning van Spanje. Hij bleef voortdurend in oorlog met de Turken in de Middellandse Zee. Ook Frankrijk bleef een vijand van Spanje.

1.1.4 Waarom noemen we Filips II de landsheer der Nederlanden?

Karel V had alle 17 Nederlandse gewesten (provincies) verenigd en deze gewesten hadden beloofd zijn zoon te erkennen als vorst;

Europese politiek van Filips II, die te veel vijanden kreeg; en op het streven naar verzoening en het doorzettingsvermogen van mensen als Oranje, ook als het zonder uitzicht leek.

Op deze wijze moet het de leraar mogelijk worden voldoende diepgang aan te brengen, zodat de culturele functie enigszins tot zijn recht kan komen.

Het themaveld is ingedeeld met behulp van drie subvragen:

1. Hoe was de situatie in de Nederlanden omstreeks 1555?
2. Welke belangrijke gebeurtenissen hebben tot de losmaking van de noordelijke gewesten geleid?
3. Welke veranderingen als gevolg van de Opstand vallen er omstreeks 1588 in de noordelijke Nederlanden waar te nemen?

De Nederlandse Opstand is ook voor de m.a.v.o./v.b.o.-leerlingen een belangrijk onderwerp. Niet alleen staan we hier aan de wieg van de (klein) Nederlandse staat, maar nu de Europese samenwerking op de deur klopt en de vraag naar de eigen identiteit in een pluriforme samenleving steeds weer ter

discussie staat, is dit onderwerp zeer actueel. De Noordnederlandse samenleving heeft in de Opstand haar oorsprong:

- voor het ontstaan van de nationale symbolen als de vlag en het volkslied moet men terug naar deze tijd;
- het huis Oranje-Nassau is nog steeds nauw verbonden met de Nederlanden;
- gastvrijheid en tolerantie spelen in de discussie over minderheden nog steeds een rol.

Het denken over overeenkomsten/verschillen van heden en verleden oefent het historisch denken. Een groot aantal *structuurbegrippen en vaardigheden* is bij dit onderwerp goed toepasbaar.

In 1995 zullen op m.a.v.o./v.b.o.-niveau niet alle structuurbegrippen en vaardigheden worden getoetst, mede omdat door een beperkte keuze er meer ruimte is ze te oefenen. Bij een onderwerp als dit moeten begrippen als continuïteit en discontinuïteit, feit en objectiviteit en standplaatsgebondenheid zeker aan de orde komen.

Aan het begin van ieder hoofdstuk wordt door middel van letters aangegeven welke structuurbegrippen en vaardigheden per hoofdstuk moeten worden beheerst.

dat wil zeggen als hertog van Brabant en van Gelre; als graaf van Vlaanderen, van Holland en van Henegouwen en als heer van Friesland en van Utrecht.

Deze 17 Nederlandse gewesten hadden één *soeverein*, één landsheer; zij vormden een *personele unie*.

1.1.5 Waarom streefden Karel V en Filips II naar meer centralisatie?

Om sterker te staan tegenover Frankrijk probeerden Filips en zijn voorgangers in alle 17 Nederlandse gewesten een zelfde wetgeving en belastingstelsel te maken en het bestuur van Brussel uit te regelen. Maar de steden en de gewesten probeerden hun eigen rechten (vastgelegd in *privileges*) en daarmee een grotere zelfstandigheid te behouden (*particularisme*).

1.2 Hoe was het bestuur in de Nederlanden ingericht?

De gewesten waren alleen aan elkaar verbonden doordat ze sinds enige jaren door dezelfde persoon als landsheer geregeerd werden. Elk gewest had nog net als vroeger zijn eigen bestuur. In Holland bijvoorbeeld waren zes steden altijd machtig geweest, in de oostelijke en zuidelijke gewesten had ook de adel invloed op het gewestelijk bestuur. De vorst had een centraal bestuur als het ware over de verschillende gewestelijke besturen geplaatst.

1.2.1 Hoe was het centrale bestuur in Brussel geregeld?

De vorst moest telkens in een ander deel van zijn landen zijn. Een *landvoogd(es)* verving hem: Margaretha van Parma, later Alva. De landvoogd(es) werd terzijde gestaan door drie adviesraden:

- met de *Raad van State*, hoge edelen en enkele rechtsgeleerden, besprak ze alle belangrijke staatszaken;
- met de *Geheime Raad*, meest rechtsgeleerde burgers, bereidde ze de wetgeving voor en voerde die uit;
- met de *Raad van Financiën* controleerde ze de financiën van de vorst, de staatsfinanciën.

De hoge edelen hadden vanouds de plicht en het recht de vorst 'met raad en daad' terzijde te staan. In die tijd streefden de vorsten er echter naar de adel uit het bestuur terug te dringen. Zo besprak Margaretha van Parma de staatszaken graag met een klein groepje rechtsgeleerden uit de Raad van State; onder andere met Granvelle, die ook in de Geheime Raad zat.

(Uit: De kogel door de kerk?)

1.2.2 Hoe was het bestuur in de gewesten georganiseerd?

De *stadhouder* (= stedehouder) was de plaatsvervanger van de vorst in een gewest. De koning benoemde hoge edelen in deze functie; bijvoorbeeld Egmont in Vlaanderen, Oranje in Holland, Zeeland en Utrecht. De stadhouder zorgde in zijn gewest(en) voor de rust en orde, voor het welzijn van de kerk. De vertegenwoordigers van de *standen* in een gewest kwamen op verzoek van de stadhouder bijeen in de gewestelijke Staten.

Soms nodigde de vorst of de landvoogd(es) afgevaardigden van de gewestelijke Staten uit om in Brussel over een *bede* te overleggen. Voor deze bijeenkomsten van afgevaardigden uit de verschillende gewesten werd de naam *Staten-Generaal* (algemene standenvergadering) gebruikt.

1.2.3 Hoe was het bestuur in de steden georganiseerd?

Op het platteland verzorgden de edelen het bestuur en de rechtspraak in hun eigen gebieden. Het bestuur en de rechtspraak van een stad vormden daarop een uitzondering, die werden door de stad zelf verzorgd. Al deze bijzondere rechten van een stad waren in privileges vastgelegd; onder andere het stadsrecht.

In de stad hadden rijke burgers van de stad het bestuur in handen. Uit hun families werden ook de officieren van de *schutterij* gekozen. De middenklasse van kleine kooplieden en ambachtsmeesters bemande de schutterij. De arme burgers hadden geen invloed op het bestuur.

1.3 Hoe was de economische situatie in de Nederlanden?

Verreweg de meeste bewoners waren werkzaam in de landbouw; zelfs in Holland, Zeeland en Vlaanderen waar de meeste steden waren. Er was een sterke bevolkingsgroei. In de akkerbouw en de veeteelt waren niet genoeg arbeidsplaatsen voor de toenemende bevolking. De boeren gingen zich specialiseren en leverden aan de stedelijke markten. Er moest daardoor steeds meer graan ingevoerd worden.

De Vlaamse en Brabantse steden waren de belangrijkste centra voor handel en nijverheid. Op het Vlaamse platteland maakte men goedkope wollen en linnen stoffen voor de uitvoer. Antwerpen was de grootste havenstad.

1.4 Hoe was de sociale situatie in de Nederlanden?

De sociale tegenstellingen waren groot; zij werden toen niet in de eerste plaats bepaald door het arm of rijk zijn. Men behoorde tot een stand, men had een bepaalde levensstijl en prestige als gevolg van bepaalde privileges en omdat het zo hoorde.

Er waren nog steeds drie standen toonaangevend: de geestelijkheid, de adel en de burgerij.

De geestelijkheid was de eerste stand, maar haar aanzien in de ogen van de mensen was gedaald. De hoge geestelijkheid was meestal van adel; de pastoors waren van lagere afkomst en arm.

De adel vormde de tweede stand; deze had zijn rechten (onder andere vrijheid van belastingen), maar ook zijn plichten (de vorst 'met raad en daad' terzijde staan). Er was een groot sociaal verschil tussen de hoge en de lage adel.

De derde stand waren de burgers in de steden.

De grote massa van de bevolking behoorde tot geen van deze standen; deze mensen zijn beter in *klassen* in te delen. Hun plaats in het arbeidsproces bepaalde de sociale groep waartoe ze behoorden.

In de samenleving in de 16e eeuw is een overgang van een standenmaatschappij naar een klassenmaatschappij te zien. Steeds meer bepaalde iemands rijkdom het aanzien en het gezag dat hij genoot. De massa in de stad en ook op het platteland was arm, had veel minder rechten, dus geen invloed op het bestuur; zij had regelmatig - en de een meer dan de ander - honger.

1.5 Waaruit blijkt dat de kerk/de religie in de 16e eeuw zo'n belangrijke rol speelde in de samenleving?

Kerk en staat waren nauw aan elkaar verbonden; ook had de kerk een centrale maatschappelijke functie: niet alleen na de geboorte, bij het huwelijk, de begrafenis, ook bij de ziekenzorg en het onderwijs, en bij de vele feest- en heiligendagen was de geestelijkheid nadrukkelijk aanwezig. De kerk stond letterlijk en figuurlijk in het middelpunt van de samenleving.

Maar in toenemende mate was er kritiek gekomen op het functioneren van deze *rooms-katholieke kerk*. De pausen leken soms meer op vorsten dan op kerkelijke leiders; de geldzucht van de geestelijkheid was soms groter dan hun zorg voor de mensen en het bijgehoof dan de vroomheid.

In de katholieke kerk had men geprobeerd verbeteringen door te voeren. Dat had Luther ook willen doen, maar omdat zijn plannen te radicaal werden geacht was de breuk gekomen: groepen '*protestanten*' hadden de katholieke kerk verlaten en eigen kerkgemeenschappen gesticht. Deze tweespalt in de christelijke kerk bracht grote verwarring; een protestantse en een katholieke kerk naast elkaar was toen haast ondenkbaar, want de kerk had de staat nodig en de staat was van de kerk afhankelijk. Dit leidde tot vervolgingen van andersdenkenden.

1.5.1 Welke protestantse groep kreeg na 1555 grote invloed?

Het waren vooral de ideeën van Calvijn die in Frankrijk en de zuidelijke gewesten (m.n. Vlaanderen) grote aanhang kregen. Predikanten opgeleid in Genève wilden een vernieuwde christelijke kerk stichten ter vervanging van de - in hun ogen - verworden katholieke kerk. 'Zij die van de ware religie zijn' noemden ze zich; later werden ze ook *calvinisten* of gereformeerden genoemd. Ook zij dachten dat er in één staat ook maar één kerk mogelijk was.

Vooraf door hun sterke overtuiging en hechte organisatie kreeg 'de ware religie' verrassend snel een grote aanhang in de steden en ook in de industriestreek in Vlaanderen, onder de rijken en armen.

Maar verreweg het grootste deel van de bevolking had nog geen keus gemaakt tussen katholiek blijven of protestant worden. Deze *middengroep* was ontevreden over de bestaande toestanden in de katholieke kerk en de kettervervolgingen van de regering. Zij was nog traditioneel katholiek, maar vond

bepaalde protestantse ideeën goed. Deze middengroep was het meest verdraagzaam. Zij had meer oog voor wat christenen, katholiek of protestant, gemeenschappelijk hadden dan wat hen scheidde.

1.6 Wie waren de twee hoofdrolspelers Filips II en Willem van Oranje?

FILIPS II was de zoon van Karel V; hij was in Spanje geboren en opgegroeid.

Hij was 6 jaar ouder dan Willem van Oranje. In 1555 werd hij de landsheer van de Nederlanden en een jaar later koning van Spanje. Hij had een hoge opvatting van zijn taak als vorst en had een voorkeur voor een staatsvorm met een sterk koninklijk gezag (*absolutisme*). Hij achtte het zijn taak om de belangen van Spanje, die nauw verbonden waren met die van de katholieke kerk, te verdedigen. Maar ook de kerk was onderworpen aan zijn koninklijk gezag. Zo vervolgde hij de andersdenkenden in Spanje en in de Nederlanden.

Hij heeft veel oorlogen moeten voeren; met name tegen de Turken om de heerschappij in de Middellandse Zee en met Frankrijk in de Zuidelijke Nederlanden. Zijn politieke prioriteiten wisselden al naar gelang de spanningshaarden. Tot 1580 is zijn aandacht vooral gegaan naar de oorlog tegen de Turken; na 1580 besteedde hij Engeland en Frankrijk en ook de Opstand in de Nederlanden. Hij was vroom katholiek, plichtsgetrouw, kunstlievend en een toegewijd huisvader; maar kon ook achterdochtig, onbetrouwbaar en wreed zijn; soms was hij ook erg besluiteloos.

In Spanje is hij vereerd als een goed katholiek koning, maar de protestanten, met name in de Nederlanden, hebben hem verguisd.

WILLEM VAN ORANJE werd geboren op de Dillenburg in het graafschap Nassau aan de Rijn en vermoord in Delft in 1584. Zijn ouders waren protestant (lutheranen), maar hij is opgevoed aan het katholieke hof in Brussel. Na 1572 sluit hij zich in Holland aan bij de calvinisten. Toch zou men hem meer tot de verdraagzame middengroep kunnen rekenen.

Hij werd de rijkste en de voornaamste edelman in de Nederlanden door de erfenis van zijn neef, de Prins van Oranje, en door zijn huwelijk met Anna van Buren. Hij was de gunsteling van Karel V. De jonge koning Filips II benoemde hem tot stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht en tot lid van de Raad van State.

Willem van Oranje is altijd afkerig geweest van godsdienstig fanatisme en werd steeds duidelijker een voorstander van verdraagzaamheid en *gewetensvrijheid*. Zijn godsdienstige opvatting was nauw verbonden met zijn politiek ideaal om al de Nederlanden verenigd te houden onder leiding van de natuurlijke heren (de adel) en ondanks alles trouw aan de koning te blijven. Het *Wilhelmus* is in deze tijd ontstaan en bezingt als een geuzenlied, een propagandalied, de daden van Willem van Oranje.

Omstreeks 1580 voelde hij zich gedwongen dit ideaal prijs te geven; hij sloot zich aan bij de *Unie van Utrecht* (1579), en keerde zich na de *ban* (1581) tegen de koning. Hij probeerde tot het uiterste met Franse steun alle Nederlanden verenigd te houden.

Aan het hof in Brussel leefde hij als een rijk edelman, hij werd tegen Granvelle een moedig strijder voor verdraagzaamheid en vrijheid, werd de spil in de opstand tegen Alva en de diplomaat die de *Pacifcatie van Gent* tot stand bracht.

Hij is door Spaansgezinde katholieken verguist als een op eigen belang bedacht edelman en als een weerhaan in godsdienstige zaken. De opstandigen hebben hem vereerd als de Vader der Vaderlands.

2. Welke belangrijke gebeurtenissen hebben tot de losmaking van de noordelijke gewesten geleid?

• **Structuurbegrippen en vaardigheden:** **a, b, c, d, h, i, j.**

2.1 Van ontevredenheid naar gewelddadig verzet, 1555-1567

2.1.1 Hoe meende Filips II de eenheid tussen de staat en de kerk te moeten verdedigen?

Filips II zette zijn centralisatie-politiek met kracht door. Zo richtte hij zich in zijn benoemingsbeleid niet altijd in eerste instantie op de inheemse hoge adel, maar zette hij op belangrijke posten eigen vertrouwelingen. Ook werden in alle strengheid de oude wetten tegen de *ketteren* opnieuw uitgevaardigd. Eenheid in de staat betekende voor hem ook eenheid in de kerk, dus het opkomend protestantisme moest door de *inquisitie* bestreden worden.

2.1.2 Bij wie gaf die centralisatiepolitiek een gevoel van ontevredenheid?

In 1562 sloot een aantal hoge edelen zich aan. Zij keerden zich tegen deze politiek van Filips II in de Nederlanden. Met name hadden ze kritiek op het feit dat ze in het bestuur buiten spel gezet werden door het benoemingsbeleid van de koning. Zo richtte hun kritiek zich op de benoeming van Granvelle tot aartsbisschop van Mechelen. Hij was reeds de invloedrijkste adviseur van de landvoogdes en werd nu ook nog de hoogste kerkelijke functionaris in de Nederlanden. De hoge adel vond dat uit zijn kringen vacatures vervuld dienden te worden. De edelen beschouwden zich als de natuurlijke leiders.

Ook groeide het protest tegen de godsdienstpolitiek van de koning. De stadsbesturen meenden dat de inquisitie inbreuk maakte op hun rechten. Ook de lage adel keerde zich tegen de strenge vervolgingen en drong aan op matiging.

2.1.3 Waardoor kwam Filips II ook nog in conflict met de Staten-Generaal?

Door de aanhoudende oorlog met Frankrijk en met het Turkse rijk had Filips II vanaf het begin van zijn regering grote geldproblemen. In een bede vroeg hij de Staten-Ge-

neraal om geld. Deze wilden het geld niet zonder meer toestaan en stelden eisen. De Staten-Generaal zagen de oorlog met Frankrijk vooral als een Spaans belang en waren niet genegen om daar financieel aan bij te dragen. Om toch aan geld te komen wendde Filips zich toen tot Italiaanse bankiers. Toen deze banken hem geld leenden hoefde hij de Staten-Generaal niet meer bijeen te roepen.

Na de vrede met Frankrijk vertrok hij naar Spanje om alle aandacht aan de oorlog tegen de Turken te kunnen geven.

2.1.4 Hoe toonde de adel zijn onvrede en wat was het gevolg?

De hoge adel bleef zich keren tegen het benoemingsbeleid van Filips II. Met de terugroeping van Granvelle gaf Filips ogenschijnlijk aan de bezwaren toe. Hij had op dat moment zijn handen vol aan de aanvallen van de Turken in het Middellandse Zeegebied.

Op godsdienstig gebied deed Filips geen concessies. In 1565 eiste hij nog een onvoorwaardelijke bestrijding van de ketteren.

In datzelfde jaar sloot de lage adel een verbond, waar katholieke en protestantse edelen zich bij aansloten. Deze edelen boden de landvoogdes Margaretha van Parma een smeekschift aan waarin ze vroegen om verzachting van de wetten tegen de ketteren en waarin ze aandrongen op het bijeenroepen van de Staten-Generaal. Bij deze gelegenheid werd het woord '*geus*' gebruikt, hetgeen als ere naam voor de rebellen ging fungeren. Margaretha beloofde voorlopig matiging en vroeg de koning om raad. Zij smeekte de koning zo spoedig mogelijk zelf weer naar de Nederlanden te komen. Zijn gezag was groot, waarschijnlijk groot genoeg om een monsterverbond van ontevreden en te voorkomen.

2.1.5 Op welke wijze escaleerde in 1566 de situatie?

De stedelijke besturen lieten nu oogluikend de ketterij toe. Zij traden veelal niet op tegen de massale openlucht bijeenkomsten van de ketteren en nieuwsgierigen, de *hagepreken*. In de zomer van 1566 was er sprake van een toenemende radicalisering onder met name calvinistische groepen. Veel ballingen, die voor de vervolgingen gevlucht waren, keerden terug. Men eiste vrijheid van godsdienst en eigen kerkgebouwen. De prediking was fel, keerde zich ook tegen de roomse beelddienst, noemde de sociale en economische ellende een straf van God voor deze afgoderij.

Opgezwepen door deze hagepreken kwamen groepen mensen in beweging. Soms onder

leiding van calvinistische predikers en lagere adel werden, allereerst in West-Vlaanderen, kerken en kloosters van beelden ontdaan. Deze *beeldenstorm* verspreidde zich als een veenbrand over de Nederlanden. De plunderingen in het noorden waren minder heftig dan in het zuiden.

Een en ander wordt geïllustreerd aan de hand van gebeurtenissen tijdens de Beeldenstorm in Gent, augustus 1566.

2.2 Onderdrukking en openlijke strijd, 1567-1575

2.2.1 Hoe reageerde Filips II op de beeldenstorm?

Filips II was door de beeldenstorm zeer gegriefd. Hij stuurde een voorstander van de harde lijn, de hertog van Alva, met een leger naar de Nederlanden. Zijn taak werd de bestraffing van de schuldigen door een in te stellen *Raad van Beroerten* (de Bloedraad), herstel van het alleenrecht van de katholieke eredienst en het doorvoeren van de centralisatie. In het kader van dit laatste punt zou de *tiende penning* (een soort btw) ingevoerd worden, die de bede moest vervangen.

2.2.2. Wat waren de gevolgen van Alva's harde optreden?

Met de komst van Alva verliet Willem van Oranje de Nederlanden en ging naar de Dillenburg. Ook anderen, die Alva te vrezen hadden gingen in ballingschap.

De graven Egmont en Horn, met Oranje de leiders van de hoge adel, bleven, maar werden gevangengenomen en in het openbaar terechtgesteld.

In 1568 viel Oranje met een leger de Nederlanden binnen. Deze poging om een opstand te ontketen en Alva te verjagen had geen succes. Oranje moest zich terugtrekken. Ook veel ballingen gingen ter zee tot actie over, onder andere de *Watergeuzen*. Zij vielen schepen aan en plunderden de kustgebieden.

In veel steden nam het verzet tegen Alva toe. Zijn harde optreden en de poging tot het invoeren van de tiende penning riepen veel weerstand op.

In 1572 namen de watergeuzen, min of meer bij toeval, Den Briel in. Verschillende Hollandse en Zeeuwse steden lieten vervolgens al of niet onder druk de geuzen binnen hun stadsmuren en verklaarden zich *geus- of prinsgezind*.

BEELDENSTORM IN GENT

a. In welke omstandigheden barstte de beeldenstorm los?

Aan de vooravond van de beeldenstorm was er in Gent ook een gezagscrisis. Het stadsbestuur legde de bevelen uit Brussel maar naast zich neer om de onrust niet nog groter te maken. Enorme massa's mensen verzamelden zich tijdens de hagepreken buiten de stadspoorten. Voor hen, die van de 'ware religie' waren, was verzet tegen de beelden in de kerk gehoorzaamheid aan Gods gebod. Gematigde calvinisten meenden, dat men niet op eigen gezag de beelden mocht verwijderen, maar alleen op bevel van het stadsbestuur.

Veel ballingen, die gevlucht waren voor de vervolgingen keerden terug. Men waande dat er al vrijheid van godsdienst gekomen was. Kon er nu geen kerk in de stad voor hen vrijgemaakt worden? Nog steeds leefde bijna de helft van de Gentse bevolking van liefdadigheid. Gelukkig waren de graanprijzen iets gedaald, maar de werkloosheid was gestegen. Op 21 augustus brak er op de Korenmarkt spontaan een rel uit toen er te weinig graan was en men dacht dat kooplieden het achter gehouden hadden om de prijs op te drijven.

Zo gespannen was de situatie in Gent.

b. Hoe verliep de beeldenstorm?

In de vroege morgen van 22 augustus kwam er een groep beeldbrekers uit Antwerpen in Gent aan. Een Gentse timmerman, een radicale calvinist, wilde met zijn makkers ook in Gent de kerken ontdoen van de beelden. Hij was daarvoor al bij een (gematigde) dominee geweest, deze

had hem de klus ten stelligste ontraden; zij mochten dit, hoe nodig dit ook was, niet op eigen gezag doen.

Die morgen ging een groepje calvinisten onder leiding van de timmerman naar de stadscommandant. Zij vertelden dat ze

een opdracht hadden (suggererend: van de stadhouder Egmont), en vroegen of hij voor de goede orde een afdeling van de schutterij mee wilde geven. Dit gebeurde en aanvankelijk trok men ordelijk van kerk naar kerk. Tegen de avond liep het echter totaal uit de hand. Men schat dat 400 a 600 mensen 'vive le geus' schreeuwend in groepen door de stad trokken; ze braken een wijnkelder van een klooster open en

bezochten al stelend en vernielend tot vroeg in de morgen de kerken en kloosters.

c. Wat was het gevolg van deze beeldenstorm?

Het stadsbestuur schrok; probeerde de orde te herstellen door aan de verlangens van de calvinisten toe te geven. Zelfs de stadhouder Egmont kwam naar Gent. Ook hij moest enige compromissen sluiten om nieuwe onrust te voorkomen. Buiten de stad mochten de calvinisten zelfs een houten kerk bouwen. De verontwaardiging over wat gebeurd was, versterkte echter het gezag van de landvoogdes en het stadsbestuur.

In januari 1567 reeds vluchtten de leiders en plunders naar het buitenland om aan bestraffing te ontkomen. Margaretha had de orde hersteld voordat Alva in de Nederlanden aankwam.

2.2.3 Hoe kan de strijd tussen de geusgezinden en de Spaansgezinden getypeerd worden?

De strijd had het karakter van een belegeringsoorlog. Geusgezinde steden werden door het Spaanse leger belegerd. Een en ander wordt geïllustreerd met het beleg en het ontzet van Leiden in 1574.

BELEG EN ONTZET VAN LEIDEN

a. Wat was het doel van dit beleg?

De steden waren de versterkte bolwerken van de opstandelingen. De Spaanse legers probeerden strategisch gelegen steden onder controle te krijgen. Na het succesvolle beleg van Haarlem werd in het najaar 1573 het beleg om Leiden geslagen.

b. Hoe verliep dit beleg?

De belegering werd spoedig onderbroken omdat de Spaanse troepen elders ingezet moesten worden. In het voorjaar van 1574 sloten ze opnieuw de stad in met een ring van schansen en probeerden alle aanvoerlijnen af te snijden. De stad zou uiteindelijk door honger gedwongen moeten worden om zich over te geven. De bevolking verborg geld en kostbaarheden om bij een eventuele plundering niet alles kwijt te zijn. Het stadsbestuur liet toen noodgeld slaan om nog enige handel mogelijk te maken.

Oranje probeerde met behulp van de watergeuzen redding te brengen. Dijken werden doorgestoken en grote delen in het zuiden van Holland kwamen onder water te staan. De belegeraars waren gedwongen om het beleg op te breken. Op 3 oktober konden de watergeuzen de hongerende bevolking van haring en wittebrood voorzien.

c. Wat was het gevolg van dit beleg?

Leiden had zich ondanks de honger niet overgegeven. Op initiatief van Oranje, maar uit naam van Filips II werd de stad beloond met de stichting van een universiteit. In Holland en Zeeland bleven de steden de belangrijkste vestingen van de geusgezinden. Via de waterwegen was men in staat de verbindingen tussen deze steden te onderhouden.

In Holland en Zeeland wisten de opstandelingen goed gebruik te maken van het water. Voor de stedelijke bevolking (honger) en voor de boeren (hun land werd onder water gezet) was de strijd zwaar.

Na het ontzet van Alkmaar werd Alva teruggedroegen naar Spanje.

Filips was in deze tijd niet in staat om Alva met meer troepen en geld te steunen; daarvoor ontbraken hem de middelen door een nieuwe oorlog tegen de Turken. Hij stuurde toen een meer gematigde landvoogd, Requesens, die de strijd echter moest voortzetten, maar ook overleg wilde voeren.

2.3 De mislukte vredespogingen, 1575-1580

2.3.1 Op welke wijze leek Willem van Oranje in 1575 zijn ideaal te kunnen verwezenlijken en wat was het resultaat?

Door geldgebrek was Filips niet in staat het opstandige gebied te onderwerpen. Er begonnen onderhandelingen. De gewesten eisten vertrek van de Spaanse troepen. Holland en Zeeland wilden het alleenrecht voor de calvinistische eredienst. De koningsgetrouwe gewesten wensten overal de katholieke eredienst hersteld te zien.

Na de plotselinge dood van Requesens werden de muiteringen in het Spaanse leger ondraaglijk. Vooral Brabant en Vlaanderen hadden hiervan te lijden.

In 1576 sloten de getrouwe en de opstandige gewesten vrede, de Pacificatie van Gent. Opnieuw ontstond er een monsterverbond van ontevreden. Krachtens de bepalingen van de Pacificatie zou de godsdienstige toestand blijven zoals ze was, maar kreeg het calvinisme in Holland en Zeeland een bevoorrechte plaats; de Spaanse legers moesten verdwijnen en de Staten-Generaal zouden de overige problemen moeten proberen op te lossen; ook de religiekwestie. Men achtte deze vrede 'ten dienste van Zyne Majesteit, welvaert ende unie van de landen'.

De Pacificatie van Gent was een compromis, een overwinning van de gematigde politiek van Willem van Oranje. Tegelijkertijd was het een wankel compromis, met name op het gebied van de religie. Oranje probeerde tevergeefs het compromis te redden door een religievrede voor te stellen: de mogelijkheid van meer kerken naast elkaar.

2.3.2 Waarom was voor Filips II de Pacificatie onaanvaardbaar?

Filips II aanvaardde de Pacificatie niet. Hij wilde het calvinisme niet tolereren en eiste herstel van de katholieke eredienst in alle gewesten; gewetensvrijheid, bepleit door Oranje, wees hij af. Ook was hij niet bereid de Staten-Generaal zoveel gezag te geven. Om zijn beleid uit te voeren benoemde hij de bekwaame hertog van Parma tot landvoogd.

2.3.3 Hoe kon Parma in 1579 een aantal Frans sprekende gewesten in de Unie van Atrecht verzoenen met de koning?

In verschillende plaatsen trad het calvinisme in strijd met de Pacificatie zeer radicaal op, onder andere in Gent. Zowel voor meer radicale katholieken als voor radicale calvi-

nisten was Oranjes idee van een religievrede onaanvaardbaar. In de zuidelijke gewesten was de (katholieke) adel bang voor een te grote invloed van Holland en van het calvinisme.

Een aantal zuidelijke gewesten sloot met de landvoogd van Filips de *Unie van Atrecht*. Afgesproken werd dat de adel zijn oude privileges terugkreeg en dat er alleen ruimte was voor de katholieke eredienst.

2.3.4 Wat regelde de Unie van Utrecht?

Een aantal opstandige gewesten en steden sloot de Unie van Utrecht, een defensief verbond. Afgesproken werd dat beslissingen omtrent oorlog en vrede, de financiën en het toelaten van nieuwe bondgenoten door de Staten samen genomen zouden moeten worden. Verder kon elk gewest zijn zaken zelf regelen, ook de godsdienstkwestie.

2.4 Een Republiek tegen wil en dank, 1580-1588

2.4.1 Hoe verliep de strijd tussen Parma en de opstandige gewesten?

In 1580 had Filips meer financiële speelruimte gekregen door een wapenstilstand met de Turken. De landvoogd slaagde erin om grote gebieden in het zuiden te heroveren, met name van Brabant en Vlaanderen. Zo werd in 1585 Antwerpen door Parma veroverd. Na 1585 richtte Filips II zich in militair opzicht echter vooral op de bestrijding van Engeland en ook mengde hij zich in de Franse burgeroorlog. Dat was te veel voor Parma's leger en hierdoor werd de vaart uit de opmars van Parma gehaald.

2.4.2 Waarom probeerden de Staten van de opstandige gewesten een nieuwe soeverein te vinden?

In 1580 deed Filips II Willem van Oranje in de ban. Oranje verdedigde zich in een verweerschrift waarin hij Filips ervan beschuldigde een onwaardig vorst te zijn. De Staten van de opstandige gewesten namen daarna een wet aan waarbij zij Filips II niet langer als hun landsheer erkenden (*Plakkaat van Verlatinge*).

Op aandringen van met name Oranje werd er steun gezocht bij de grote vijand van Spanje, Frankrijk. De Franse koning werd de *landsheerlijkheid* aangeboden, maar hij weigerde deze. Wel zei hij steun toe aan de opstand. Hij stuurde zijn broer Anjou met een leger naar de Nederlanden om Filips als soeverein op te volgen en de opstand te steunen. Maar Anjou was onbekwaam en trok zich spoedig terug. Holland heeft toen een poging gedaan om Oranje graaf te maken, maar

3. Welke veranderingen vallen er als gevolg van de Opstand omstreeks 1588 waar te nemen?

• *Structuurbegrippen en vaardigheden:* c, f, g, j.

Vooraf: In 1588 is er nog geenszins sprake van een afgeronde situatie. Wel is er veel veranderd en tekenen zich de contouren van een gewijzigd bestel af. Hoewel de Unie van Utrecht niet de bedoeling had een Noord-nederlandse staat te vormen en de Unie van Atrecht evenmin een afgezonderd Zuiden beoogde, zijn er toch twee staten uit de Habsburgse Nederlanden ontstaan. Met de dood van Willem van Oranje stierf diens ideaal: de eenheid van alle Nederlanden met een religievrede.

3.1 Welke territoriale veranderingen hebben zich voorgedaan?

In 1588 had Parma het opstandige gebied onderworpen op die gedeelten na die achter de grote rivieren lagen (Holland, Zeeland, Utrecht en Friesland). Holland was het belangrijkste gewest; klein maar economisch machtig.

In het noorden zou daaruit een nieuwe onafhankelijke republiek ontstaan: de *Republiek der Verenigde Nederlanden*, een *statenbond* van - uiteindelijk 7 - onafhankelijke staatjes. De overige gewesten bleven nog lang een personele unie met Spanje.

3.2.1 Welke veranderingen hebben zich voorgedaan in het algemene bestuur van de opstandige gewesten?

Het centrale bestuur in Brussel (de vorst, de landvoogd en de adviesraden) was in het Noorden weggefallen. De gewestelijke Staten van de opstandige gewesten namen zelf de soevereiniteit op zich en werden de opvolgers van de landsheer. Zij vergaderden over zaken van gemeenschappelijk belang als vrije gelijken in de Staten-Generaal, die Den Haag als vaste vergaderplaats kozen. Van de door Filips beoogde centralisatie was niets terecht gekomen. De Republiek zou opnieuw gekenmerkt worden door gewestelijk en stedelijk particularisme. De voortdurende Spaanse dreiging dwong de gewestelijke Staten tot samenwerking binnen de

Staten-Generaal, maar de vraag in hoeverre een gemeenschappelijk belang zou moeten of mogen prevaleren boven gewestelijk belang zou nog lang een heet hangijzer blijven.

Het gewest Holland met de machtige havenstad Amsterdam zou binnen de Republiek een leidende positie krijgen.

3.2.2 Welke bestuurlijke veranderingen zijn er te constateren op gewestelijk niveau?

In de Staten kwamen de afgevaardigden van de standen nu als souvereinen samen. De geestelijkheid maakte echter geen deel meer uit van de gewestelijke Staten; de adel had zijn invloed in de oostelijke gewesten behouden, maar in Holland hadden de steden met hun rijke, handel drijvende burgers aan invloed gewonnen.

De functie van stadhouder bleef bestaan, maar niet langer als vertegenwoordiger van Filips in een gewest. In de Republiek werd de stadhouder dienaar van de gewestelijke Staten. Elk gewest stelde een stadhouder aan, maar in de praktijk zouden er slechts twee personen functioneren: de stadhouder van Holland en de stadhouder van Friesland. De overige gewesten kozen één van hen beiden als stadhouder. Dit zouden steeds leden van de familie Oranje-Nassau zijn.

Elk gewest had een rechtsgeleerd ambtenaar in dienst; in Holland *landsadvocaat* of *raadpensionaris* genoemd. Deze *landsadvocaat* werd zeer invloedrijk: hij leidde de vergaderingen van de Staten van Holland.

3.2.3 Welke bestuurlijke veranderingen zijn er te constateren op lokaal niveau?

Wat betreft de samenstelling van het bestuur van de steden veranderde er ten opzichte van de tijd voor de Opstand weinig. Oude privileges bleven gehandhaafd. De eigenlijke macht berustte in bijna alle steden bij de vroedschap, een vergadering van een aantal rijke ondernemers. Het stadsbestuur zou - als lid van de gewestelijke Staten - grotere invloed op de Staten-Generaal krijgen.

3.3 Welke economische veranderingen zijn er aan te wijzen?

Het economisch zwaartepunt zou in het noorden komen te liggen. In het zuiden hadden landbouw, nijverheid en handel ernstig geleden onder het oorlogsgeweld; vooral de aanvankelijk bloeiende textielindustrie. De val van Antwerpen (1585) en de blokkade van de Schelde bezegelden hier de gestage economische neergang.

in 1584 werd Willem van Oranje door Balthasar Gérard vermoord. Toen vroegen de Staten-Generaal om steun aan koningin Elizabeth van Engeland. Ook zij weigerde de aangeboden landsheerlijkheid, maar gaf wel financiële en militaire steun. De Staten namen tijdelijk de soevereiniteit waar.

2.4.3 Waarom zou men 1588 het geboortjaar van de Republiek der Verenigde Nederlanden kunnen noemen?

In 1588 namen de Staten van de gewesten de soevereiniteit zelf op zich. Er werd niet meer gezocht naar een buitenlandse vorst. De regelingen van de Unie van Utrecht golden als uitgangspunt bij de samenwerking van de verschillende gewesten.

Onder leiding van de Hollandse *landsadvocaat* Oldenbarnevelt en van de stadhouder Maurits wisten de opstandige gewesten zich te handhaven en hun gebied uit te breiden.

De Spaanse furie in Antwerpen.

3.3.1 In hoeverre werd de economie beïnvloed door de immigratie?

Tussen 1565 en 1590 is er sprake van een krachtige migratie van de zuidelijke naar de noordelijke gewesten. In sommige Noord-nederlandse steden bestond de bevolking na 1580 voor een derde tot de helft uit immigranten.

De motieven voor migratie waren deels van religieuze en deels van economische aard. Na de succesvolle veldtochten van Parma en de val van Antwerpen (1585) zochten zeer veel protestanten in de zuidelijke Nederlanden hun heil in de noordelijke gewesten, waar zij vrijheid van godsdienst vonden en hun bedrijf konden voortzetten. Een belangrijk deel van de immigranten kwam echter uit armoede naar de Republiek, getroffen door de neergaande economische conjunctuur.

De noordelijke gewesten stimuleerden dit groeiend aanbod van arbeidskrachten. De toename van vakbekwame handwerkslieden en de vestiging van kapitaalkrachtige kooplieden brachten de economie tot ongekende bloei. Mede dankzij de kennis van de Zuid-nederlandse kooplieden op financieel gebied en dankzij hun internationale handelscontacten kon Amsterdam zich ontwikkelen tot de belangrijkste geld- en kapitaalmarkt van Noord-Europa.

3.4 Veranderden de sociale verhoudingen na de Opstand?

De standenmaatschappij was nog lang niet verdwenen. Wel had de geestelijkheid als aparte stand afgedaan en was de maatschappelijke invloed van de katholieke kerk tot een minimum gereduceerd. De nieuwe geestelijken, de predikanten, zouden over het algemeen een minder hoog aanzien krijgen, maar wel als kanselredenaar soms grote politieke invloed op de toehoorders hebben. De adel had wel het aanzien en zijn politieke invloed behouden, maar werd overvleugeld door de rijke kooplieden, de regenten uit de steden.

Het leven in de steden was weinig veranderd. De armen en de ongeschoolde werkers vormden nog steeds de grote massa. De eenvoudige, redelijk welvarende burgerij - ambachtslieden en kleine kooplieden - was talrijker en zelfbewuster geworden. Deze middenklasse zou met de rijke bovenlaag een burgerlijke cultuur scheppen, die vooral in Holland tot grote bloei zou komen.

3.5.1 Hoe waren de religieuze verhoudingen in de noordelijke Nederlanden na de Opstand?

Hoewel na 1572 er voor de calvinisten vrijheid van godsdienst kwam en de katholieke eredienst spoedig werd verboden, bleef het aantal katholieken tot het eind van de 16e eeuw aanzienlijk. Ook toen tussen 1580 en 1590 het aantal calvinistische gemeenten in Holland en Zeeland sterk toenam door de grote toevloed van immigranten uit Vlaanderen en Brabant, bleef het aantal lidmaten van deze gemeenten een minderheid. Wel werden de protestantse erediensten door grote groepen 'liefhebbers der ware religie' bezocht.

Pas na de mislukte vredesonderhandelingen werden de middengroepen gedwongen te kiezen voor de heerschappij van de protestanten of de heerschappij van Filips en dus voor de katholieken. Velen sloten zich toen bij de bevoorrechte calvinistische kerk aan.

Officieel werd het de katholieken verboden kerken te hebben, en ook openbare ambten te bekleden en katholieke geschriften uit te geven, want in de ogen van de overheid bleven katholieken nog lang verdacht als spaansgezind. Van hun kerkelijke organisatie bleef niet veel over, maar in alle stilte werden nog steeds kinderen gedoopt en werd de mis opgedragen in particuliere huizen.

3.5.2 Hoe was de verhouding tussen de kerk en de staat?

Elk gewest mocht volgens de Unie van Utrecht zelf de godsdienstkwestie regelen, maar de verhouding tussen kerk en staat werd nooit duidelijk geregeld. De oude gedachte dat het bestaan van slechts één kerk de rust en orde in het land het best garandeerde - een gedachte van waaruit ook Filips jarenlang de ketterij had bestreden - bleef in feite bestaan. In de Republiek was dus geen *godsdienstvrijheid*, wel had de Unie van Utrecht gewetensvrijheid vastgelegd. Het calvinisme werd de 'bevoorrechte kerk', maar geen *staatskerk*. Van kerkelijke zijde waakten calvinistische predikanten er evenwel voor dat de kerk ook niet ondergeschikt zou worden gemaakt aan de staat.

De verhouding tussen kerk en staat zou de gemoederen nog jarenlang bezighouden.

LITERATUUR

A. Voor de docent

S. Groenveld, G.J. Schutte, *Delta. Nederlands verleden in vogelvucht. Deel 2 De nieuwe tijd: 1500 tot 1813* (Leiden/Antwerpen 1992)

Een nieuw, niet te uitgebreid handboek, dat uitstekend geschikt is voor een hernieuwde studie van dit onderwerp; m.n. hoofdstuk 3, 5, 6 en 8.

S. Groenveld e.a., *De Kogel door de kerk? De opstand in de Nederlanden 1559-1609* (Zutphen 1991[3])

Een helder geschreven handboek met meer gedetailleerde informatie. In hoofdstuk I t/m VIII staan veel leuke prenten en overzichtelijke kaartjes.

G. Parker, *Philip II* (Boston/Toronto 1978) in Nederlandse vertaling verkrijgbaar onder de titel *Filips II*.

Hier wordt niet alleen ingegaan op de bemoeienissen van Filips II met de Nederlanden, maar beschreven wordt zijn positie als heerser van een wereldrijk, waarvan de Nederlanden slechts een deel waren.

A.Th. van Deursen, H. de Schepper, *Willem van Oranje. Een strijd voor Vrijheid en verdraagzaamheid* (Weesp/Tielt 1984) Een goed leesbaar werk over Oranje en zijn tijd. De vele illustraties, waaronder kaarten en spotprenten, zijn goed in de les te gebruiken.

K.W. Swart, 'Willem de Zwijger', in: *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis* (Alphen aan den Rijn 1979) In hoofdstuk 2 wordt een andere kijk op Willem van Oranje gegeven.

J. Scheerder, *De beeldenstorm* (Bussum 1974) De achtergronden en het verloop van de beeldenstorm (m.n. in Gent) worden beschreven.

J. Decavele (samenstelling), *Eenheid en scheiding in de Nederlanden 1555-1585* (Gent 1976)

In deze beschrijvende catalogus bij de herdenkingstentoonstelling van de Pacificatie staan veel bruikbare illustraties.

E.H. Kossmann, A.F. Mellink, *Texts concerning the revolt of the Netherlands*. (Cambridge 1974) Hier staat een mooie inleiding.

W.W. Mijnhardt ed., *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945* (Utrecht 1983)

'De geschiedschrijving over de Nederlandse Opstand' van G. de Bruin (48-82) geeft een lezenswaardig hoofdstuk over visies op dit thema.

Algemene Geschiedenis der Nederlanden deel V-VII (Haarlem 1979-1980)

Deze hoofdstukken bevatten uitgebreid de politieke en godsdienstige aspecten van de periode.

A. Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen* (Amsterdam 1991)

J. de Gier (red.), *Het Wilhelmus in artikelen. Een bundel herdrukte studies over het Wilhelmus* (Utrecht 1985)

B. Voor de leerling

Thea Beckman, *De val van Vredenburg* (Rotterdam 1988)

Een zeer aan te bevelen roman.

Thom Roep en Co Loerakker, *Van nul tot nu. Vaderlandse geschiedenis tot 1648; deel I* (Haarlem 1985)

Zo'n werk is leuk voor de klasbibliotheek.

A.F. Manning, *Op zoek naar het allereerste Vaderland* (Amsterdam 1975)

Dit bekende boek geeft ook enige illustraties.

J. Baalbergen, *Van Opstand tot onafhankelijkheid* ('s-Gravenhage 1979)

In deze uitgave voor het onderwijs is als in een handboek een eenvoudig overzicht gegeven van de Opstand. Er staan veel herschreven bronnen en prenten in.

Peter Meijer, *Van opstandige gewesten tot zelfstandige republiek* ('s-Gravenhage 1979)

Het boek van Meijer geeft een eenvoudiger overzicht met enig bruikbaar materiaal.

Na 1585 viel Antwerpen voorgoed onder Habsburgse bescherming.

De Nederlandse Opstand (1555 - 1588)

HAVO/VWO

Waarom kwam het in de Nederlanden tot een opstand en welk resultaat was in 1588 bereikt?

De voor u liggende stofomschrijving is de eerste die speciaal voor h.a.v.o./v.w.o. geschreven is.

Het gekozen onderwerp, de Nederlandse Opstand, brengt de leerlingen bij het ontstaan van de Nederlandse staat. Zij maken kennis met de wortels van de huidige Nederlandse samenleving, zij leren onze maatschappij bezien in haar bredere, historische perspectief. Een perspectief dat niet alleen nationale maar, volgens het meest moderne onderzoek, ook aanwijsbare internationale kenmerken vertoont. Door aandacht te besteden aan de Zuidelijke Nederlanden, aan de Europese verhoudingen in de 16e eeuw en met name aan de Spaanse gezichtshoek hebben we geprobeerd deze internationale kenmerken in deze beschrijving te betrekken. Het onderwerp maakt het nodig, speciaal stil te staan bij twee ontwikkelingen die de Europese geschiedenis sinds de 16e eeuw hebben bepaald: de ontwikkeling van de staatsmacht en het uiteenvallen van het christendom.

Hoewel vrijwel alle structuurbegrippen en vaardigheden in het onderwerp aan de orde zouden kunnen komen, is gekozen voor een selectie uit de volgende structuurbegrippen: bron en vraagstelling; feit en objectiviteit; oorzaken en gevolgen; verandering, continuïteit en discontinuïteit alsmede voor inleving en standplaatsgebondenheid. De uitwerking daarvan staat hieronder.

We hebben gezocht naar evenwicht tussen de behandeling van structuren waarbinnen de Opstand plaatsvond en de gebeurtenissen en personen die het geheel vorm gaven. Het complexe karakter van de Opstand maakt het aanbrenge van structuren noodzakelijk. Het handelen van leidende personen als Filips II, Alva en Oranje krijgt aandacht, maar binnen de kaders van hun tijd.

Als hoofdvraag is genomen: "Waarom kwam het in de Nederlanden tot een Opstand en welk resultaat was in 1588 bereikt?"

Het behandelde tijdvak loopt van 1555, het begin van de regering van Filips II, tot 1588, de feitelijke geboorte van de Nederlandse Republiek. Om de oorzaken en de gevolgen van de Opstand te overzien, is het echter onvermijdelijk af en toe buiten deze strikte grenzen te treden.

Bij de uitwerking van het onderwerp hebben we geprobeerd rekening te houden met de beleavingswereld van de leerlingen. Kwesties als het verdedigen van bestaande rechten, het zich verzetten tegen opgelegde regels en het afwijzen van strenge vervolgingen zullen zij herkennen.

We hebben ons door de keuze van de periode en de vraagstelling moeten beperken tot politieke, sociaal-economische en religieuze ontwikkelingen. Dat hierdoor de 'gewone' mannen en vrouwen niet beter in beeld konden komen is iets wat wij voor lief hebben moeten nemen.

Structuurbegrippen en vaardigheden

In overleg met Cevo en Cito is een opzet gemaakt voor de introductie van de structuurbegrippen en vaardigheden in het eind-examen. Uitgangspunt daarbij is een geleidelijke invoering. Na de voorzichtige introductie in 1993 en een doorgaande lijn in de jaren daarna, worden alle structuurbegrippen en vaardigheden in 1997 toetsbaar geacht. Dan legt de eerste generatie m.a.v.o./v.b.o.-leerlingen, die opgeleid is via de basisvorming, examen af. De anderen kunnen dan ook al vier jaar voorbereid zijn.

Op weg naar 1997 wordt met het 'omgekeerde trechtermodel' gewerkt. Dat wil zeggen dat de structuurbegrippen en vaardigheden in steeds mindere mate aan afzonderlijke hoofdstukken van de stofomschrijving gekoppeld zullen worden en dat het aantal toetsbaar geachte structuurbegrippen en vaardigheden zal toenemen. Bovendien wordt in de verwijzing ervan gebruik gemaakt van de indeling en belettering van de examenregeling, zoals weergegeven in bijlage C van die regeling. Deze lijn is hieronder al terug te vinden en zal volgend jaar ook bij de m.a.v.o./v.b.o. omschrijving worden toegepast.

Bij alle vaardigheden kunnen of moeten bronnen gebruikt worden. Bij ongeschreven bronnen moet worden gedacht aan beeld-, kaart- en statistisch materiaal.

Uitgangspunten voor niveau-onderscheid, opbouw van het examen en bronnengebruik

Van een inhoudelijk onderscheid is in de stofomschrijving geen sprake. Het onderscheid tussen h.a.v.o. en v.w.o. zal in het examen tot uitdrukking moeten komen in de verhouding reproductieve- en productieve vragen. Bij v.w.o. is een verhouding 25/75 procent wenselijk en bij h.a.v.o. 40/60 procent. Bij deze streefpercentages moet een grote marge worden aangehouden vanwege de interpretatie van de vragen naar gedrags-categorie!

Het is wenselijk dat dergelijke uitspraken ook voor het C- en D-examen worden gedaan.

Bij v.w.o. zullen de vragen in het algemeen een meer complex karakter hebben en meer als lange-antwoordvragen te classificeren zijn. Ook in het taalgebruik, de aard en de hoeveelheid bronnenmateriaal zal het niveauverschil tot uitdrukking komen, waarbij wel steeds de v.w.o.- respectievelijk de

h.a.v.o.-leerling voor ogen moet worden gehouden.

De verdeling van de punten zal naar evenredigheid dienen plaats te vinden. Als in de stofomschrijving een deelonderwerp weinig aandacht krijgt, wordt dat als een indicatie opgevat voor het belang ervan. Terwille van een goede representativiteit dienen alle eventuele tijdvakken in principe in dezelfde mate een afspiegeling te vormen.

Het bronnenmateriaal moet functioneel zijn voor de beantwoording van de vraag. Het moet zoveel mogelijk in ongewijzigde vorm worden weergegeven. Vanwege de com-

plexiteit is bewerking echter soms geboden. Vanuit een andere taal (of uit een andere periode) dient het bronnenmateriaal in (modern) Nederlands te worden vertaald.

STRUCTUURBEGRIPPEN EN VAARDIGHEDEN

1. Bron en vraagstelling

De kandidaat kan:

- d. de waarde van een bron of fragment daaruit vaststellen met het oog op de beantwoording van de hoofdvragen (zie inhoudsopgave) en daarbij rekening houden met de betrouwbaarheid en representativiteit van de bron.

2. Feit en objectiviteit

De kandidaat kan:

- a. de tijdens de Opstand voorkomende feiten onderscheiden van meningen en vooroordelen.

3. Oorzaken en gevolgen

De kandidaat kan:

- a. in bronnen het complexe karakter onderkennen van de oorzaken van het verzet en de Opstand, en de factoren aangeven die hierbij - meestal in combinatie - werkzaam waren;
- c. van elkaar onderscheiden de gewilde en ongewilde, bedoelde en onbedoelde, direct optredende en later aan de dag tredende gevolgen van het verzet en de Opstand en het onderdrukken ervan.

4. Verandering, continuïteit en discontinuïteit

De kandidaat kan:

- a. in de loop van de gebeurtenissen in het tijdvak (1555-1588) meerdere ontwikkelingen aanwijzen;
- b. - het constante van het bijzondere

onderscheiden bij een vergelijking van de bestuurlijke, territoriale, sociaal-economische en kerkelijke verhoudingen aan het einde van het tijdvak met het begin van dit tijdvak (1555-1588);

- aangeven of maatregelen van de landsheer ten opzichte van de Nederlanden uniek waren of algemeen in Europa voorkwamen;

- c. in zowel geschreven als ongeschreven bronnen factoren onderkennen die ten grondslag lagen aan de verandering van de bestaande bestuursstructuur door de landsheer en aan de weerstand daartegen.

5. Inleving en standplaatsgebondenheid

De kandidaat kan:

- a. zich verplaatsen in de motieven, interessen, waardensystemen en verwachtingen van zowel Filips II als van Willem van Oranje, er rekening mee houdend dat zij niet konden weten wat wij achteraf weten;
- b. in zowel geschreven als ongeschreven bronnen de standplaatsgebondenheid onderkennen van verschillende partijen en standen tijdens het tijdperk;
- c. het optreden van huursoldaten, opstandelingen en hun leiders bij de krijgsverrichtingen beoordelen, rekening houdend met de opvattingen uit die tijd.

1. Het kader waarin de Opstand plaatsvond; een schets van de Nederlanden in de 16e eeuw

1.1 Waarom vormden de Nederlanden in de 16e eeuw nauwelijks een eenheid?

De Nederlanden bestonden in de 16e eeuw uit 17 afzonderlijke staatjes, gewesten genoemd. Elk van deze staatjes stond onder het gezag van één en dezelfde persoon, de Habsburger *Karel V*, die in 1555 in ieder gewest werd opgevolgd door zijn zoon *Filips II*. Filips was dus tegelijk hertog van Brabant, graaf van Vlaanderen, van Holland, heer van Utrecht, enzovoort. De Nederlandse gewesten vormden zo een *Personele Unie*.

Elk gewest had al een lange geschiedenis achter zich, waarin tal van eigen gewoonten en rechtsregels waren ontstaan. Regels en gewoonten demonstreerden de gewestelijke zelfstandigheid. Deze werd door de gewestelijke overheden met kracht verdedigd tegen allerlei inmenging van buitenaf (*gewestelijk particularisme*).

Hoe verschillend de rechtsregels en gewoonten per gewest ook waren, toch hielden ze ook een aantal overeenkomsten in. Overal werd de hertog, graaf of heer van het gewest terzijde gestaan door een aantal adviescolleges. Een daarvan was de vergadering der Gewestelijke *Staten*, waarin vertegenwoordigers van de drie *standen* (*geestelijkheid, adel en burgerij*) bijeenkwamen. Deze moesten de landsheer toestemming geven wanneer hij hun een 'bede' deed, een verzoek om geld. Bestuurlijke bevoegdheden hadden de Staten echter niet of nauwelijks.

Af en toe riep de Habsburgse landsheer de vertegenwoordigers van de gewestelijke Staten voor een gemeenschappelijke vergadering bijeen in Brussel. Zij vormden dan de *Staten-Generaal*. Ook dit college had geen bestuurlijke bevoegdheden (zie ook 2.1).

Geografisch bestonden er grote verschillen tussen de oostelijke en westelijke gewesten. Op de zandgronden in het oosten leidden pachters en dagloners een armelijk bestaan. De economie had er een statisch agrarisch karakter. De *standenmaatschappij*, met middeleeuwse vormen van ongelijkheid, bestond er nog; de verhouding grootgrondbezitter - pachter had soms nog een semi-feodaal karakter.

Op de klei- en veengronden in het westen

vond een intensivering van en specialisatie in landbouw en veeteelt plaats. Dit bevorderde de handel, de verstedelijking en de welvaart bij de hogere en middengroepen. Dit proces tastte de bestaande standenmaatschappij wel aan. Door de macht van het geld nam de invloed van de *stedelijke middengroepen* toe (zie 1.2).

Ook in cultureel opzicht vormden de Nederlanden geen eenheid; er werden bijvoorbeeld verschillende talen en dialecten gesproken. Gelderland onderging bijvoorbeeld op het gebied van de kunsten invloeden vanuit Duitsland, terwijl Vlaanderen en Brabant veeleer tegen Frankrijk aanleunden. De communicatiemiddelen waren gebrekkig, het vervoer, vooral dat over de zanderige en modderige landwegen, was gebrekkig. De waterweg was de beste verbinding. Dit alles vergrootte de verschillen alleen nog maar.

1.2 Wat waren de belangrijkste sociaal-economische ontwikkelingen in de 16e-eeuwse Nederlanden?

In de 16e eeuw kwamen handel en nijverheid tot grote bloei. Het *handelskapitalisme* kwam tot ontwikkeling, waarbij het kapitaal van de koopman centraal stond. Kooplieden beheersten de interregionale en internationale handel en kregen steeds meer greep op de nijverheid in de steden en op het platteland.

In de Nederlanden hadden vooral Brabant en Vlaanderen voordeel van hun gunstige ligging (kruispunt van waterwegen), van de rijkdom van het Habsburgse hof en van vele stedelingen. Deze gewesten waren dan ook de centra van handel en nijverheid in luxegoederen. De Brabantse stad *Antwerpen* werd in deze eeuw zelfs dé Europese *stapelmarkt*. Hier werden de goederen gekocht, veredeld, opgeslagen, overgeladen, verkocht; hier vormde men de internationale prijs en kwamen beurs en bank tot ontwikkeling. Alle westelijke Nederlanden profiteerden hiervan: hun producten vonden er afname en, omdat Antwerpen weinig eigen scheepvaart had, werden Hollandse en Zeeuwse schepen er steeds bevracht.

In Holland en Zeeland nam de internationale handel in massagoederen sterk toe: graan en hout (uit het Oostzeegebied), zout en wijn (uit Frankrijk), en vis; ook de lokale en regionale handel in textiel en bier groeide. Amsterdam werd het gewestelijk centrum. Het platteland in het westen trok eveneens profijt van deze ontwikkelingen. Drie factoren waren hier van belang: bevolkingsgroei

leidde tot toenemende vraag naar landbouwprodukten, het Oostzeegebied leverde zoveel graan dat de Nederlandse landbouw zich niet per se op graanbouw hoefde te concentreren, en er kwam van de kant van de kooplieden/ondernemers een stijgende vraag naar handelsgewassen (bijvoorbeeld vlas, hop, hennep, meekrap). De boeren gingen zich specialiseren, bijvoorbeeld in deze handelsgewassen en zuivel, of intensiveerden hun landbouw en veeteelt. De kooplieden/ondernemers stimuleerden bovendien huisindustrie als nevenarbeid op het platteland waar geen gildedwang bestond.

Sociale gevolgen van deze economische voor- en nadelen waren de verstedelijking van Vlaanderen, Brabant en Holland (35 tot 50 procent

bevolking leefde dus rond het bestaansminimum en kon gemakkelijk tot armoede vervallen).

In deze tijd was graan het hoofdvoedsel. Bij *misoogsten en prijsstijgingen* waren met name de werkende klassen slachtoffer van hongersnood, ziekte en sterfte. Ook *oorlogsinvloeden* leidden daartoe, bijvoorbeeld in 1565-1566, toen oorlog bij de Sont de graan- en veevoer uit de Oostzee stremde. Bovendien was de nijverheid grotendeels afhankelijk van geïmporteerde grondstoffen, zoals wol uit Engeland. Bij stagnatie van die import verloren veel mensen hun werk, sommigen tijdelijk, anderen permanent. Dit leidde soms tot oproerigheid.

De overheid probeerde de armoede, bedelarij en criminaliteit te bestrijden door voedselvoorziening, armenzorg en streng strafrecht. Tegen de oproerigheid zelf was niet zoveel te doen.

Toch werd de maatschappelijke stabiliteit niet ernstig bedreigd door deze korte-termijn crises. De bestaande sociale orde werd algemeen aanvaard. De *adel* en het *patriciaat* bezaten de meeste macht, invloed en rijkdom. De adel bezette de politieke, militaire en kerkelijke functies; het patriciaat de stedelijke bestuursfuncties.

Boerenhuizen ± 1550 bij Alphen aan den Rijn (Uit: *De kogel door de kerk?*).

stedelingen); de bevolkingsgroei, veroorzaakt door een dalende huwelijksleeftijd en een stijgende kindertal; het verhoogde zelfbewustzijn en het toenemen van de ontwikkeling van de hogere en middengroepen. Kooplieden en rijke boeren gingen er materieel sterk op vooruit.

Minder profijt van de stijgende welvaart hadden de geschoolde arbeiders en dagloners in de nijverheid in de steden en op het platteland (60 procent van de bevolking) in het westen, omdat de prijzen sneller stegen dan de lonen. De kloof tussen arm en rijk werd groter. Hiertoe droeg ook de geldontwaarding bij, die was ontstaan door de toenemende vraag (door de bevolkingsgroei) naar goederen en een voortdurende zilveraankomst uit Amerika. De meerderheid van de

1.3 Wat waren de belangrijkste religieuze ontwikkelingen in de Nederlanden in de 16e eeuw?

Aan het begin van de zestiende eeuw was er, ook in de Nederlanden, één christelijke, de katholieke, godsdienst. Kerk en samenleving vielen volledig samen. Maar tussen de kerkelijke leer en de dagelijkse praktijk bestond een scherpe kloof, zowel bij geestelijken als bij leken.

Door grote rampspoeden aan het eind van de middeleeuwen, zoals pest, oorlog en misoogst, was de dood nadrukkelijk aanwezig. Behoeftes hebbend aan zekerheid zochten veel leken binnen en buiten de kerk naar contact met God. Alom klonk er roep om verbetering van de kerk: om bestrijding van

allerlei misstanden en van verstarring in het denken.

Binnen de katholieke kerk bestonden dus twee tegengestelde ontwikkelingen: toename van misbruiken en pogingen tot hervormingen van leer en opvattingen.

Sommige mensen gingen in hun streven naar vernieuwing zo ver, dat de kerk hen te radicaal achtte en uitbande. Anderen traden zelf uit de kerk. Deze mensen vormden nieuwe geestelijke stromingen, die uitgroeiden tot nieuwe kerken. In tegenstelling tot Rome leerde de *Hervorming* (Reformatie) onder andere dat de mens niet zelf door goede daden zijn zieleheil bereikte, maar slechts door Gods genade. De mens ontving deze genade rechtstreeks van God en niet door tussenkomst van de kerk.

De eerste nieuwe stromingen kwamen vanaf 1520 in de Nederlanden voor. Na 1559 verspreidden zich de ideeën van *Calvijn*, die behoorde tot een tweede generatie hervormers, over Brabant en Vlaanderen. Dit gebeurde via verboden protestantse bijeenkomsten bij mensen thuis of door openbare psalmzang in de straten. In de Noordelijke gewesten kreeg Calvijn pas aanhang vanaf 1566. De rechtlijnige leer, de felheid en de strakke organisatie van het Calvinisme spraken mensen uit alle lagen van de bevolking aan. Toch omvatte de aanhang van het Calvinisme rond 1566 niet meer dan 3 procent van de bevolking. Vervolgens de meeste mensen maakten echter nog geen keus tussen Hervorming en katholicisme. Menigeen die uit de oude kerk stapte behoorde enige tijd tot geen enkele kerk maar was wel gelovig; hij bevond zich dan in een godsdienstig centrum tussen alle stromingen.

Intussen ging binnen de katholieke kerk het streven naar vernieuwing door. Daarnaast ontstond een streven naar strijd tegen de protestantse Hervorming (Contra-Reformatie).

2. Groeiende ontevredenheid

2.1 Welke veranderingen brachten de Habsburgers in de Nederlanden teweeg met hun centralisatiepolitiek?

Sinds de late middeleeuwen werd overal in Europa gestreefd naar vorming van nationale staten. Daarbij probeerden de vorsten hun macht te vergroten, zowel ten koste van hun burens als van hun onderdanen. Zij

Antwerps redersechtpaar, in 1570 geschilderd door Marten de Vos (Uit: *De kogel door de kerk?*).

trachtten het centraal bestuur uit te breiden, een apparaat van ambtenaren (deskundigen, die door de vorst betaald werden en dus van hem afhankelijk waren) op te bouwen, adel naar hun hand te zetten, de kerk onder toezicht te stellen en de godsdienstige eenheid te bewaken.

Ook het Habsburgse bestuur in de Nederlanden voerde een soortgelijke *centralisatiepolitiek*. Voor de zo verbrokkelde Nederlanden was dit een nieuw beleid. De Habsburgers vormden een nieuw bestuursniveau boven de gewesten. Centraal stond daar de landsheer van ieder der gewesten (Karel V, Filips II). Deze werd wegens zijn vele afwezigheid vervangen door een *landvoogd(es)*, terzijde gestaan door enkele adviescolleges. Het belangrijkste daarvan werd in 1531 door Karel V opgesplitst in drie gespecialiseerde raden. De *Raad van State*, voor beleidszaken, was daarvan weer de belangrijkste. Op gewestelijk niveau versterkte Karel V de macht van de *stadhouders* (vervangers van de meestal afwezige graaf of hertog) als verlengstuk van het centraal gezag. Zij moesten zorgen voor de uitvoering van wetten en verordeningen en zorgen voor de publieke rust en orde. Zij hadden te maken met stads- en plattelandsbesturen en de maatschappelijke groeperingen, die hun zelfstandigheid en privileges met kracht verdedigden.

De Habsburgers stelden in de Raad van State en andere bestuursorganen steeds meer juristen van burgerlijke afkomst aan. Zulke bezoldigde ambtenaren konden zij immers gemakkelijker dan de door leenrecht aan

hen gebonden adel naar hun hand zetten. Uit een burgerfamilie stamde bijvoorbeeld Granvelle, een vertrouweling van Filips II, wiens vader pas geadeld was. Hierdoor verloren de hoge edelen in de Raad van State terrein. Wel bleven de Habsburgers legeraanvoerders en stadhouders uit hun kringen recruterende om hen aan zich te binden.

Deze gang van zaken riep bij een aantal hoge edelen onvrede op. Zij waren niet tegen de centralisatiepolitiek als zodanig maar wel tegen de personele invulling ervan.

De vorsten konden hun macht in de 16e eeuw niet versterken zonder gebruik te maken van een beroepsleger, dat vijanden versloeg en oproeren bedwong. Vooral de Habsburgers hadden een sterk leger nodig om hun internationale positie te handhaven: ze waren voortdurend in oorlog met Duitse vorsten, Turken en Fransen.

De betaling was het grootste probleem. In de middeleeuwen leefden en regeerden de vorsten van de opbrengst van domeinen en tollens. Deze waren nu ontoereikend. De Habsburgers zagen zich dan ook gedwongen steeds hogere belastingen van de bevolking te eisen. Daarvoor hadden ze de instemming van de Staten nodig. Toestemming werd alleen verleend als de landsheer bereid was concessies te doen. De macht van de Staten nam hierdoor toe. Zij verzetten zich tegen de groeiende financiële eisen van de Habsburgers.

De Staten-Generaal waren vaak verdeeld. De gewestelijke delegaties stonden even wantrouwig tegenover elkaar als tegenover de landsheer.

Ook eenheid op godsdienstig gebied achtten de Habsburgers noodzakelijk voor hun rijk. Zij vervolgden iedereen met afwijkende ideeën, ondanks groeiend verzet hiertegen. Al in 1522 had Karel V de Inquisitie ingesteld om de ketterij te bestrijden.

Filips II wist zijn greep op de kerk te versterken door in 1559 een *kerkelijke herindel*ing met Rome overeen te komen. In de Lage Landen kwamen nu drie aartsbisdommen, die gedrieën precies samenvielen met het politieke grondgebied. Filips II zou voortaan de bisschoppen benoemen. Hij stelde onder andere Granvelle aan tot aartsbischop van Mechelen.

Voor adelszonen was het bijna uitgesloten bisschop te worden, omdat bisschoppen voortaan een theologische of kerkrechtelijke opleiding moesten hebben gehad. Ook hierover was de hoge adel woedend. En de bevolking vreesde dat de herindeling zou leiden tot een strengere vervolging van andersdenkenden.

Het verzet tegen de Habsburgse centralisatiepolitiek leidde tot enige tijdelijke saamhorigheid onder de ontevreden. Ook de Staten-Generaal verzetten zich steeds meer tegen de landsheer. Deze tegenkrachten zouden echter pas gevaarlijk worden als zij elkaar konden vinden in een monsterverbond.

2.2 Waarom riep het beleid van Filips II meer weerstand op dan dat van Karel V?

De centralisatiepolitiek van Filips II verschildte weinig van die van Karel V. Toch staat Karel V te boek als een goed Nederlander en Filips II als een Spaans tiran, een mythe die tijdgenoten reeds hebben gecreëerd.

Filips II maakte door zijn opvoeding, taal, gedrag en denkwijze een meer uitheemse indruk dan Karel V. In 1559 verliet hij de Nederlanden om er nooit meer terug te keren. En dat terwijl in zijn tijd persoonlijke relaties het politieke en sociale leven in belangrijke mate bepaalden. Zijn voortdurende afwezigheid maakte dan ook allerlei problemen onoplosbaar.

Zowel bij Karel als Filips stond het dynastieke belang hoog in het vaandel. Het verschil tussen beiden zat vooral in de omstandigheden. Karel V kon de oppositionele krachten nog tegen elkaar uitspelen; Filips II lukte dat niet meer wegens de toenemende onvrede in tegelijk de politieke, religieuze en sociaal-economische sfeer. Bovendien richtte Filips zijn aandacht primair op het

Middellandse Zeegebied. De Turken en de Noordafrikaanse piraten zag hij als een grote politieke en economische bedreiging voor de Spaanse macht in dat gebied.

In de Nederlanden zelf kwamen tussen 1559 en 1565 degenen die door verschillende vormen van onvrede werden beheerst geleidelijk tot elkaar. De hoge edelen die tegen de opmars van de juristen waren en merkten hoezeer belangrijke besluiten in de Raad van State buiten hen om werden genomen, richtten een Liga op om druk uit te oefenen op Filips II.

Omdat deze toen net geen onrust in de Nederlanden kon gebruiken, stemde hij ten slotte in met het vertrek van Granvelle, voor de edelen hun grootste vijand. In de Liga was *Willem van Oranje*, een van de grootste landbezitters in de Lage Landen en regerend vorst van Oranje, de meest invloedrijke persoon.

Filips liet ook weten vast te zullen houden aan de vervolging van andersdenkenden, wat volgens de edelen een bedreiging voor de openbare orde betekende. Slechts een deel van de hoge adel legde zich bij de opstelling van Filips II neer.

Ook de lagere edelen voelden zich steeds meer door beroepsambtenaren bedreigd in hun bestuurlijke en juridische functies en raakten invloed in het leger kwijt. Sommigen kwamen erdoor in economische problemen. Bij anderen werd de afkeer van de kerkelijke herindeling van 1559 nog verscherpt, toen het probleem van de geloofsvervolging toenam door snellere verspreiding van het calvinisme.

Politiek en religie versterkten elkaar. Het verzet tegen de centralisatie, het gevaar van scherpe geloofsvervolging voor orde en rust, afkeer van de inquisitie bij edelen die gematigd katholiek waren of zelfs reeds calvinist, alle gingen hand in hand. Ook de economische neergang vanaf 1563 speelde een rol.

Deze factoren golden ook voor mensen uit de burgerij. Voor de werkloosheid als gevolg van een Engels uitvoerverbod op wol en laken in 1563, de graantekorten ten gevolge van de sluiting van de Sont en het voedselgebrek in 1565-1566 zocht men dezelfde zondebokken als voor centralisatie en godsdienstdwang: Filips II of, in eerste instantie, zijn raadslieden

3. Van verzet naar opstand (1560-1575)

3.1 Van welke vormen van verzet was sprake tot 1572?

De lage adel nam eind 1565 het initiatief door een verbond, het Compromis, op te richten. Dit bestond uit een groep ontevreden edelen, zowel calvinisten als gematigd katholieken. Zij boden de landvoogdes *Margaretha van Parma* in april 1566 een petitie, het *Smeekschrift*, aan, waarin zij matiging van de godsdienstpolitiek bepleitten. Willem van Oranje, als hoog edelman geen lid van het Compromis, speelde van buitenaf een matigende rol.

Filips II kon nu met een verdeel-en-heers-politiek niets meer bereiken. Hij had een monsterverbond het hoofd te bieden.

Margaretha van Parma beloofde de vervolging te matigen in afwachting van berichten uit Madrid. Die belofte had direct effect. Plotseling werden allerlei *hagepreken* gehouden, protestantse bijeenkomsten in het veld, waar uitgeweken en nu teruggekeerde predikers optraden. Hierdoor groeide de aanhang van het calvinisme. Die aanhang nam ook toe, doordat velen zich de economische ellende van de afgelopen winter herinnerden, ontstaan door de stremming van de graanaanvoer uit de Oostzee, die prijsstijging, hongersnood en werkloosheid had veroorzaakt. Menigeeen zocht naar een nieuw houvast, en meende dat te vinden in het calvinisme.

Dit werd steeds radicaler. Op 10 augustus 1566 begonnen mensen op het Westvlaamse platteland spontaan kerken en kloosters te ontdoen van beelden en andere religieuze voorwerpen. De *Beeldenstorm* greep als een heidebrand om zich heen. Weldra maakte spontaniteit plaats voor georganiseerde actie. De calvinisten wilden kerkgebouwen voordat het winter werd.

De aard van de Beeldenstorm verschildte van plaats tot plaats. In de handels- en nijverheidsgebieden van Vlaanderen en Brabant woedde hij het hevigst. Boven de rivieren verliep hij tamelijk ordelijk. Soms nam een stadsbestuur de leiding, elders wist het een storm te voorkomen door de beelden tijdig weg te halen en de calvinisten een kerk ter beschikking te stellen. Het verschil in karakter tussen Noord en Zuid was een gevolg van de omvang van de calvinistische aanhang en de scherpere van de godsdienstige en sociale tegenstellingen.

De Beeldenstorm was vooral een religieus

verschijnsel, waaraan mensen uit vrijwel alle lagen van de bevolking deelnamen. Economische en sociale factoren speelden echter ook een rol.

De Beeldenstorm stelde enerzijds de hoge en lage adel in de gelegenheid de landvoogdes, die in paniek was, verregaande politieke en religieuze concessies af te dwingen. Anderzijds viel door de storm het monsterverbond uiteen. De tegenstellingen tussen katholieken en calvinisten waren scherper geworden. Chaos en burgeroorlog dreigden. Veel katholieke edelen trokken zich terug uit het Compromis. Het grootste deel van de bevolking schaarde zich weer achter de landsheer. Na bemiddeling van Oranje besloot de gehele hoge adel mee te werken met de landvoogdes om de orde te herstellen. Duizenden namen de wijk, zowel om religieuze als om politieke of economische redenen. Oranje, die weigerde een in de volgende maanden door Margaretha geëiste eed van trouw af te leggen, werd een van hen.

3.2 Waarom reageerde Filips II zo laat op de Beeldenstorm?

De Beeldenstorm bracht niet alleen een schok teweeg in de Lage Landen, maar ook in Madrid. Al voor het uitbreken ervan had Filips besloten tot voortzetting van de harde aanpak van de Nederlanden. Hij kon dat pas doen als de Turken en hun Noordafrikaanse bondgenoten niet zijn eerste aandacht opeisten. Dat was in 1566 het geval. Direct besloot hij de Hertog van Alva, voorstander van harde maatregelen, naar het Noorden te zenden. Deze kwam pas in augustus 1567 met zo'n 10.000 Spaanse soldaten in Brussel aan. Daar was inmiddels de orde geheel hersteld. De afstand tussen Madrid en Brussel maakte adequaat reageren op de gebeurtenissen onmogelijk.

3.3 Waarom riepen Filips en Alva nieuw verzet op?

Margaretha van Parma nam ontslag en Alva werd de nieuwe landvoogd. Hij had twee opdrachten meegekregen: de ketterij bestrijden - die tegelijk werd gezien als rebellie, omdat wie de door de vorst voorgeschreven godsdienst niet aanhing ongehoorzaam was - en het centralisatieproces doorzetten. Om het eerste te bereiken stelde Alva een centrale rechtbank, Raad van Beroerten ('Bloedraad') in, die 1.100 doodvonnissen voltrok om alle ordeverstoorders af te schrikken. Om de centralisatie te versterken en

de Nederlanden financieel onafhankelijk te maken van Spanje stelde hij permanente belastingen voor, onder andere de Tiende Penning (10 procent) op de verkoop van roerende goederen.

Tegen deze maatregelen werd van vele kanten geprotesteerd. De bevolking vreemde door het optreden van Alva steeds meer van Filips II. Men zag Alva en zijn omgeving als vreemde overheersers en de Spaanse troepen als een bezettingsmacht. Filips II moest zich na 1570 echter weer concentreren op de Middellandse Zee, waar hij het Osmaanse Rijk in 1571 bij Lepanto (Nafpaktos in Griekenland) een zware nederlaag toebracht. Dat kostte hem zoveel geld dat Alva eens te meer gedwongen werd zijn leger uit Nederlandse bronnen te financieren. Hij kwam in grote geldnood. De onrust in het leger en de onvrede onder de bevolking groeiden daardoor.

3.4 Waarom was het verzet tegen Alva tot 1572 weinig effectief?

Verzet tegen Alva was vooral te verwachten van de grote groep Nederlanders die na de Beeldenstorm naar Duitsland en Engeland waren uitgeweken. De verdeeldheid onder deze mensen was voorlopig te groot om een doelgerichte actie te ondernemen. Plannen van Willem van Oranje, om invallen in de Nederlanden te doen, mislukten; bijvoorbeeld het plan van 1568 voor een invasie met legertjes van ballingen en Hugenoten, Franse protestanten. Het leger van Alva was te sterk en de bevolking kwam niet in beweging, deels uit angst voor het harde optreden van Alva, maar ook uit afkeer van de beeldenstormers. De ballingen wantrouwden op hun beurt Oranje die de beeldenstormers in 1566 op het kritieke moment niet gesteund had. Het meeste succes boekten nog de Watergeuzen, een groep ballingen en avonturiers, die, voorzien van kaperbrieven van Oranje, de kust onveilig maakten. Oranje had echter nauwelijks vat op hen, zij bleven een ongeregelde bende, niet te organiseren tot een geregelde marine. Alva beschouwde hen dan ook meer als lastig dan als gevaarlijk.

3.5 Waarom nam in 1572 de Opstand in hevigheid toe?

Na 1568 hielden de economische problemen aan, mede door het optreden van de Watergeuzen, die in hun levensonderhoud voorzagen door plundertochten op het platteland en aanvallen op koopvaardij schepen. Daarnaast waren er nog steeds spanningen met Engeland, problemen inzake de graaninvoer vanuit de Oostzee en vonden er misoogsten plaats. De onvrede onder de bevolking nam verder toe.

Toch was het slechts een toevalstreffer waardoor in 1572 het verzet opnieuw oplaaide, nu in Holland en Zeeland. Willem van Oranje had voor de zomer van dat jaar een nieuwe aanval voorbereid, waarbij ook de Watergeuzen betrokken werden. Zij zouden vanuit zee een stad veroveren die als bruggehoofd moest dienen, terwijl legers vanuit Frankrijk (Hugenoten) en Duitsland zouden binnenvallen. De Watergeuzen waren door storm gedwongen, de Maas in te varen en maakten zich te vroeg, al op 1 april, meester van Den Briel.

Alva had te weinig soldaten om tegen hen in actie te komen. Hij trok zijn leger in het Zuiden samen om de verwachte aanval uit Frankrijk het hoofd te bieden. Door de afwezigheid van Spaanse troepen in Holland gingen meerdere steden over naar de kant van Oranje, zij het zelden vrijwillig. Een aantal steden werd ingenomen door de Watergeuzen, andere schaarden zich achter Oranje door het optreden van teruggekeerde ballingen en economisch getroffen inwoners. De meeste stadsbestuurders lieten dit toe om hun positie te redden. Een minderheid van steden (bijvoorbeeld Amsterdam en Middelburg) bleef Filips II trouw. Van een spontane volksbeweging was bijna nergens sprake.

3.6 Waarom veranderde de Opstand in een moeizame oorlog?

Filips II hield zich in 1572 nog steeds vooral bezig met de strijd tegen de Turken. Toch kwam er wel geld voor Alva naar de Nederlanden om zijn Spaanse troepen uit te breiden. Die bleven vooreerst in de zuidelijke gewesten. Het Noorden kreeg daardoor de gelegenheid, de opstandige steden enigszins te organiseren. In Holland hielden die steden eigenmachtig een 'vrije' Statenvergadering, een revolutionaire daad, omdat alleen de landsheer of de stadhouder de Staten bijeen mocht roepen. Willem van Oranje werd door deze Statenvergadering opnieuw als stad-

houder erkend. Dit was eveneens revolutionair, want alleen de landsheer kon een stadhouder aanstellen.

Na het wegvallen van de Franse dreiging kon Alva tot de tegenaanval overgaan (1572-1573). De door hem aangerichte bloedbaden in Mechelen, Zutphen en Naarden sterkten het verzet in Holland en Zeeland. Niet dat de sympathie voor de Watergeuzen zo groot was, maar het optreden van Alva bood geen alternatief.

De vele langdurige belegeringen zoals die van Haarlem, Alkmaar en Leiden putten de geldreserves van Alva uit. De Spaanse soldaten moesten hierdoor vaak lang op hun soldij wachten. Soms té lang, waardoor muiterij uitbrak.

eerder dan Alva tot overleg bereid. Toch kwam daaruit geen resultaat voort. De strijd tussen Holland en Zeeland enerzijds en de andere gewesten anderzijds raakte in een impasse.

4. Poging tot bundeling van het verzet (1575-1581)

4.1 Welke ontwikkelingen maakten een gemeenschappelijk verzet mogelijk?

De vrije Statenvergadering van 1572 had besloten tot vrijheid van eredienst voor gereformeerden en katholieken, maar al in 1573 werd de katholieke eredienst verboden. Katholieken werden gezien als de natuurlijke bondgenoten van Alva. De calvinisten bleken de harde kern van de opstand, hoe gering hun aantal nog steeds was.

In de loyaal gebleven gewesten nam door de oorlog de ontevredenheid verder toe. De centralisatie werd door Requesens nauwelijks teruggedraaid. In 1576 verplaatste de oorlog zich bovendien plotseling van Zeeland naar Vlaams en Brabants grondgebied omdat muitende, onbetaalde troepen in deze rijke gewesten door plundering aan hun achterstallige soldij hoopten te komen. Bovendien overleed Requesens in maart 1576 plotseling. Nu ontstond een gezagscrisis.

De Raad van State trad volgens de regels op als waarnemend landvoogd. Edelen en patriciërs uit Brabant zetten de Raad onder druk om de Staten-Generaal bijeen te roepen. Deze zochten contact met Holland en Zeeland. Ook dit was een revolutionaire daad, omdat de Staten-Generaal geen bestuurlijke bevoegdheden hadden. De onderhandelingen leidden snel tot resultaat: de *Pacificatie van Gent* (november 1576). Dit was het werk van de gematigden

binnen beide partijen. De Spaanse troepen moesten uit de Nederlanden verdwijnen, de ballingen mochten terugkeren, het gezag van de koning werd niet aangetast, en op religieus terrein zou de status quo gehandhaafd worden totdat de Staten-Generaal met Filips II het probleem hadden opgelost.

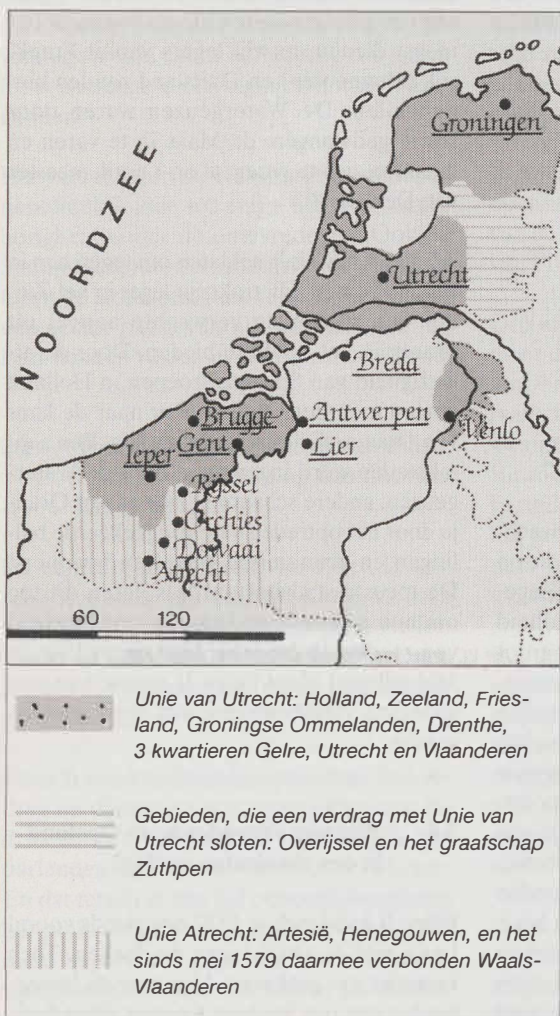
Weer was een monsterverbond tegenover Filips II ontstaan, dat ditmaal vrijwel alle Nederlandse gewesten omvatte. Willem van Oranje, zelf een van de gematigden, speelde er een centrale rol in.

4.2 Waarom kon Willem van Oranje het gemeenschappelijk verzet niet bijeen houden?

De Pacificatie van Gent was tot mislukken gedoemd. Filips II weigerde haar te erkennen. Hij stuurde een nieuwe landvoogd, zijn halfbroer Don Juan, in 1576 naar de Nederlanden met de instructie het katholieke geloof te beschermen. Bovendien waren de politieke en religieuze verschillen tussen de gewesten onoverkomelijk. De adel in het Zuiden wilde hetzelfde als in 1565: versterking van zijn invloed in het centraal gezag, matiging van de kettervervolgving en handhaving van het katholicisme. Holland en Zeeland waren radicaler: beperking van het centrale gezag en handhaving van het calvinisme. Een compromis was uitgesloten, de gematigden verloren hun greep op de gebeurtenissen. Pogingen van Willem van Oranje om de twee kampen op één lijn te houden waren vergeefs. Teruggekeerde radicale ballingen joegen in het Zuiden de katholieken schrik aan. Eerst in Gent, daarna in omliggende steden namen ze de politieke macht over. De katholieken in het Zuiden namen daardoor steeds meer afstand van de Opstand. Bovendien was Filips II na 1577 in staat meer geld uit te trekken voor zijn leger in de Nederlanden, na een bestand met het Turkse rijk. De nu regelmatige aankomst van zilvervloeden uit Amerika versterkte zijn financiële positie nog. De Pacificatie van Gent begon uiteen te vallen.

4.3 Welke gevolgen had het mislukken van het gemeenschappelijk verzet?

De tegenstellingen dreven drie Waalse gewesten in 1579 tot een 'nader' verbond, de Unie van Atrecht, dat de Pacificatie erkende en zich beschouwde als een tweede bondgenootschap binnen de pacificatie-gebieden. Dit verbond kwam al snel tot een vergelijk met de net benoemde opvolger van de in 1578 overleden Don Juan, *Parma*. Hiertegenover werd in hetzelfde jaar de 'nadere' *Unie van Utrecht* gesloten, een defensief verbond tussen Holland en Zeeland, Utrecht en de Fries-Groninger Ommelanden, waarbij zich later andere noordelijke gewesten, heel Vlaanderen en een aantal Brabantse steden

De Unie van Utrecht en de Unie van Atrecht

Een oorlog op twee fronten - de Middellandse Zee en de Nederlanden - bleek voor Filips II uiteindelijk te duur. Hij besloot Alva, die weinig successen had geboekt, terug te roepen en een meer gematigde landvoogd aan te stellen, don Luis de Requesens (1573). Deze zette de oorlog wel voort, maar was

aansloten. Afgesproken werd dat de gewesten hun zelfstandigheid zouden behouden, maar samenwerken op militair terrein. Ieder gewest zou zijn godsdienstige zaken zelf regelen. Dat gebeurde ook. De machthebbers gaven overal het calvinisme de meeste rechten, de politiek en religieus gematigde middengroepen werden daardoor gedwongen tot een keuze voor de bevoorrechte kerk of voor een ondergeschikte positie.

Filips II reageerde op de gebeurtenissen door Willem van Oranje als aanstichter in de ban te doen en vogelvrij te verklaren (1580).

De gewesten van de Unie van Utrecht lieten nu de steeds aangehouden fictie vallen, niet tegen Filips II maar tegen zijn slechte raadgevers te vechten. In de *Acte van Verlatinge* (1581) zetten de Staten-Generaal Filips II af. De afzetting van de vorst werd gelegitimeerd met contract- en volkssoevereiniteitsideeën: de vorst zou zijn macht niet rechtstreeks aan God ontleen, maar aan het volk waarmee hij een contract had gesloten. Wanneer hij dit contract schond was hij een tiran. Dan hadden de Statenvergaderingen, als vertegenwoordigers van het volk, het recht hem af te zetten.

Met de hertog van Anjou, een broer van de Franse koning Hendrik III, werd afgesproken dat hij Filips zou opvolgen.

5. Op het nippertje uit het Habsburgse rijk (1581-1588)

5.1 Waarom verliep het Spaanse tegenoffensief zo succesvol?

Filips II kreeg na het bestand met het Turkse rijk in 1577 meer financiële armslag. Vervolgens richtte hij zijn aandacht op het westen. In 1580 veroverde hij eerst Portugal, om zich daarna op Frankrijk en Engeland te concentreren. Voor Filips zelf speelden de Nederlanden zelden of nooit een primaire rol.

Toch boekte Parma in de Nederlanden nu succes op succes. Dit is niet alleen toe te schrijven aan zijn groeiende geldmiddelen (zie 4.2), maar ook aan zijn grote militaire en diplomatieke gaven. De onderlinge verdeeldheid van zijn tegenstanders en de aard van het gevechtsterrein speelden hem hierbij in de kaart.

Parma richtte zich in de eerste plaats op het herwinnen van Vlaanderen en Brabant. De verovering van de Vlaamse havensteden

moest het zeeverkeer met Spanje herstellen. Het was Parma's strategie om de steden eerst te isoleren door het omringende land te bezetten en ze pas daarna te belegeren. Binnen de steden werd dan weldra het weerstandsvermogen van de bevolking ondermijnd door politieke, sociale en godsdienstige tegenstellingen en vrees voor gebrek aan voedsel. Vervolgens werden - dat werd weldra bekend - na de overgave de inwoners met clementie behandeld. De gematigden, de terreur van de calvinisten beu, waren daarom niet bereid zich tot het uiterste te verzetten.

Tussen 1583 en 1585 veroverde de landvoogd de voornaamste steden van Brabant en Vlaanderen, waaronder Antwerpen. In de Noordelijke Nederlanden kreeg hij Groningen zonder slag of stoot in handen toen de stadhouder daar besloot zich met hem te verzoenen.

De andere opstandige gewesten boden nauwelijks tegenstand, elk bekommerde zich om zijn eigen belangen. Vlaanderen en Brabant kregen praktisch geen steun uit het Noorden.

5.2 Welke politieke ontwikkelingen kenmerkten de groeiende wanhoop in het Noorden?

Anjou, die in de meeste gewesten niet eens was ingehuldigd, ontmoette door zijn katholieke en absolutistische ideeën steeds meer weerstand. Toch wilde Willem van Oranje hem handhaven, omdat volgens hem alleen

Alexander Farnese, hertog van Parma.

uit Frankrijk hulp te verwachten was.

In 1584 overleed Anjou en werd Oranje vermoord. De Opstand zat in de diepste crisis sinds het begin. De soevereiniteit over de overgebleven opstandige gewesten werd nu aangeboden aan Hendrik III, die weigerde uit vrees voor een oorlog met Spanje. Dege- nen die hun hoop op Engeland hadden gevestigd kregen hierdoor meer invloed.

Ook koningin Elizabeth I weigerde de haar aangeboden soevereiniteit, maar was wel bereid een kleine troepenmacht te sturen onder bevel van de graaf van Leicester. Naast de rol van opperbevelhebber kreeg deze van de Staten-Generaal meerdere bevoegdheden, meer dan Elizabeth wenste.

Door een aantal maatregelen, zoals het verbieden van handel met de vijand en zijn steun aan orthodoxe calvinisten, joeg hij de regenten van Holland en Utrecht en andere gematigden tegen zich in het harnas. Toen men bemerkte dat hij van Elizabeth contact moest onderhouden met Parma om eventueel tot onderhandelingen over vrede te komen, werd zijn positie onhoudbaar. Hij vertrok eind 1587 naar Engeland.

De Staten van de gewesten namen nu noodgedwongen de soevereiniteit op zich. De toekomst zag er echter somber uit. Het gebied van de Opstand bestond eind 1585 nog maar uit Holland, Zeeland, Utrecht, Friesland en gedeeltes van Gelderland en Overijssel.

François-Hercule de Valois, hertog van Anjou.

5.3 Waarom waren de opstandige gewesten in staat te overleven?

Toch lukte het Parma niet, Holland en Zeeland, de kern van de opstandige Nederlanden, weer onder Filips' gezag te brengen. Een aantal factoren speelde hierbij een rol. De Hollandse en Zeeuwse steden waren door hun ligging en waterrijkdom lastig in te nemen. Het was niet te voorkomen dat de stedelingen bevoorraad werden of stellingen geïnundeerd. De problemen werden vergroot door de lange aanvoerroute vanuit Spanje.

De weerstand van Holland en Zeeland bleek na 1585 echter niet ernstig op de proef te worden gesteld. Dit lag aan de vermoeidheid van het Spaanse leger en de economische uitputting van het Zuiden na jaren oorlog. Maar de belangrijkste factor was dat Filips II zijn aandacht richtte op Engeland en Frankrijk. Hij dwong Parma zijn leger voor meerdere doelen in te zetten.

De landvoogd werd door de koning ingezet bij een groots aanvalsplan rondom de *Armada*, een geweldige oorlogs- en transportvloot, die samen met Parma's leger Engeland moest aanvallen. Daaraan begon men in Spanje in 1585, de vloot kwam echter pas in 1588. Maar de actie werd een volslagen mislukking.

Vervolgens moest Parma na deze drie jaar van inactiviteit ingrijpen in burgeroorlogen die in Frankrijk woedden.

Hierdoor kregen de opstandige gewesten onverwacht de kans om orde op zaken te stellen. Holland nam de leiding in handen. De Hollandse handelsbloei verschaftte financiën voor de oorlogvoering. De landsadvocaat van Holland, Johan van Oldenbarnevelt, en Maurits, stadhouder van Holland en Zeeland en kapitein-generaal van de troepen, zorgden dat het opstandige gebied zich kon handhaven. Zelfs kregen de opstandige gewesten kort na 1588 de gelegenheid om in de aanval te gaan en het hele Noordoosten te veroveren.

Zo ontstond in 1588 een nieuwe statenbond, *de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden*, doordat de Statencolleges in de diverse gewesten zelf het bestuur definitief in handen namen en met elkaar bleven samenwerken in de Staten-Generaal.

6. De samenleving in de Nederlanden en de oorlog

6.1 Wie waren er betrokken bij het krijgsbedrijf?

De oorlogvoering was in de 16e eeuw in de eerste plaats een zaak van vorsten en hun *beroepslegers*. De beroepssoldaten waren betaalde huurlingen die door legerondernemers en officieren in allerlei landen werden gersoneld. De officier verhuurde zich met zijn mannen aan wie hem maar in dienst wilde nemen, meestal voor een seizoen.

Het Spaanse leger bestond uit Italiaanse, Duitse, Waalse en zelfs Nederlandse troepen. Slechts circa 8.000 Spanjaarden maakten er deel van uit. Zij drukten echter wel een stempel op het leger omdat ze de militaire elite vormden. Ze vochten ver van huis, er was geen desertie mogelijk zolang ze niet betaald waren. Bovendien kenden zij in eigen land een lange traditie om strijd voor het katholieke geloof. Zo ontwikkelden zij zich noodgedwongen tot de beste soldaten van Europa.

Het Staatse leger bestond voornamelijk uit Schotse, Engelse, Franse, Nederlandse en Duitse soldaten.

De huurlingen van beide kanten kwamen uit de onderste lagen van de bevolking en streden louter voor geld. De betaling, voeding, kleding en discipline waren slecht, er was geen sprake van redelijke bevoorradings. De legers moesten zelf alles bij elkaar scharen. Plundering, brandschatting, geweld en verkrachting kwamen dan ook vaak voor. De bevolking kon daar alleen aan ontkomen door ze met forse geldbedragen af te kopen. Slechte betaling leidde bij veel beroepssoldaten tot muiterij.

De muiterijen van de Spaanse soldaten in de jaren 70 (zie onder andere 4.1) verliepen steeds volgens een vast patroon. De soldaten veroverden onder leiding van speciaal door hen aangestelde muiter-officieren een stad als onderhandelingsobject, totdat zij hun soldij ontvingen. Bleef die uit, dan was plundering vrijwel onvermijdelijk.

In enkele opzichten waren de Watergeuzen een uitzondering. Zij vochten vanaf 1569 op zee en vanaf 1571 ook op land aan de kant van invasielegers van Oranje mee. Tussen 1572 en 1576 speelden zij een essentiële rol bij de verdediging van Holland en Zeeland. De harde kern bestond uit vervolgd en uitgeweken protestanten, die het Staatse leger zijn anti-katholieke en anti-Spaanse naam gaven. Verder bevonden zich onder de Wa-

tergeuzen net als in andere strijdmachten tal van werklozen en fortuinzoekers. Ook zij zorgden voor angst bij de bevolking, vooral tijdens de landgangen (plundertochten) van 1569-1572. Pas na 1588 is op dit punt in het Staatse leger verbetering gekomen doordat Maurits en Oldenbarnevelt streefden naar een geregelde betaling van de troepen en een strenge discipline.

Gedurende de Opstand werden de inwoners van de steden tijdens belegeringen verregaand bij de gevechten betrokken. Samen met de huurlingen verdedigden zij de stad gewapenderhand tegen aanvallers. Deze belegeringen waren in Holland en Zeeland soms zeer langdurige aangelegenheden. Haarlem bijvoorbeeld hield zeven maanden tegen Alva stand.

6.2 Hoe greep de oorlogvoering in de samenleving in?

De plattelandsbevolking had het meeste te lijden van de oorlog. In de eerste plaats door de langstreckende, rovende en plunderende huurlegers. Vooral 's winters, als de soldaten werkloos waren, vormden die een groot gevaar. In de tweede plaats door de prijsstijgingen, hongersnood en ziekten tengevolge van de oorlog. In de derde plaats door inundaties, die ten behoeve van militaire operaties op grote schaal plaats vonden, in Holland na 1572 bijvoorbeeld. In 1580 stond een derde van het gewest onder water. Agrarische gronden waren dan voor jaren onbruikbaar, in Noord-Vlaanderen, het huidige Zeeuws-Vlaanderen, zelfs tientallen jaren. Bovendien werden boeren vaak gedwongen tot allerlei arbeid voor het leger, bijvoorbeeld voor graafwerkzaamheden. De stedelijke bevolking had te lijden van inkwartiering, muitende troepen en belegeringen, gepaard gaande met moord, verkrachting, plundering en brandschatting. Vooral de wijze waarop Alva in 1572 en 1573 huishield was uitzonderlijk wreed. Hij stond zijn soldaten soms toe, veroverde steden te plunderen om een voorbeeld te stellen, wat volgens het oorlogsrecht in bepaalde gevallen ook was toegestaan. Parma deed dit niet.

Holland en Zeeland hadden het meest te lijden van de militaire operaties tussen 1572 en 1576, Vlaanderen en Brabant na 1576 en de noordoostelijke gewesten in de jaren na 1580.

De indirecte effecten van de oorlog waren groot. De militaire operaties brachten grote schade toe aan handel, nijverheid en landbouw en hiermee aan welvaart en werkgele-

genheid. Dit gold met name voor Holland en Zeeland na 1568 en voor Vlaanderen en Brabant na 1576. De overzeese handel had zwaar te lijden van kaapvaart en zeeroverij. Nederlandse, Engelse en Duinkerker kapers legden de handel met Spanje en Portugal bijna lam en maakten de Noordzee onveilig. Vanuit de zuidelijke gewesten was, vooral vanaf 1585, massale *emigratie* het gevolg (zie 7.2). Het inwonertal liep er met de helft tot tweederde terug en hele streken raakten ontvolkt. Een diepe economische crisis was het resultaat. Bovendien gaf de oorlog voortdurend aanleiding tot belastingverhogingen om de troepen toch nog te betalen. Deze legden zoveel extra druk op de toch al zwaar getroffen bevolking, dat deze ze nauwelijks meer kon dragen.

Zó groot was de ellende ten gevolge van de Opstand, dat ze de hele 17e eeuw onder de Nederlanders spreekwoordelijk bleef.

7. De gevolgen van de Opstand voor de Noordelijke Nederlanden

7.1 Wat waren de politieke gevolgen van de Opstand voor het Noorden?

De Opstand leidde tot ingrijpende veranderingen. De 17 Nederlanden vielen uiteen in twee statencomplexen. Een zelfstandige staat, *de Republiek*, in het Noorden. De Zuidelijke Nederlanden bleven onder het bestuur van de Spaanse tak der Habsburgers. Zeven gewesten hoorden tot de Republiek. Holland vormde hiervan het centrum.

De zeven gewesten bleven zelfstandige statjes onder een nu meerhoofdig gezag: de Staten. Die waren als college letterlijk hertog van Gelderland of graaf van Holland of heer van Utrecht. Hun formele mogelijkheden voor een sterk particularistisch gedrag waren groot. Die mogelijkheden konden slechts in toom worden gehouden door het overwicht van Holland en door het gezag van de prins van Oranje. De prinsen hadden een belangrijke functie als stadhouders van de meeste gewesten.

Voor defensie, financiering van de oorlog en het aantrekken van bondgenoten had men onderling overleg nodig, dat plaats vond in de Staten-Generaal. Daar ontwikkelde zich uit de contacten met bondgenoten een algemeen buitenlands beleid.

7.2 Wat waren de economische gevolgen van de Opstand voor het Noorden?

Het politieke overwicht van Holland werd gedragen door de economische ontwikkeling. De centrale Europese stapelmarkt, die nog steeds onmisbaar was voor het internationaal handelsverkeer, verplaatste zich tussen 1580 en 1600 van Antwerpen naar Holland. Dit werd mede veroorzaakt doordat het Noorden de vaart over de Schelde sterk bemoeilijkte. Zeer veel Vlamingen en Brabanders verlieten om economische en religieuze redenen hun woonplaats en trokken naar het Noorden. Hun ervaring en contacten én de bestaande handel en scheepvaart van Holland en Zeeland schoven nu in elkaar en stimuleerden de nijverheid en de verstedelijking. De groeiende nijverheid stuwde van haar kant de handel op door allerlei goederen, bestemd voor de export, te produceren. Amsterdam werd het middelpunt van de economische activiteit. Hollandse schepen bevoeren alle wereldzeeën. Ook de agrarische sector speelde hierin een positieve rol. Dankzij de graaninvoer uit het Oostzeegebied hoefden de boeren zich slechts in beperkte mate op de voedselvoorziening te concentreren. Op

het Hollandse, Zeeuwse en Friese platteland konden zij hun specialisatie in de veel gevraagde veeteeltproducten en handelsgewassen verder ontwikkelen. Daardoor leverden ook zij belangrijke binnenlandse goederen voor de export. Hetzelfde deden de haringvisserij, van wier vangst 60-80 procent voor de internationale handel bestemd was.

7.3 Wat waren de sociale gevolgen van de Opstand voor het Noorden?

De overwinning van het calvinisme maakte een einde aan de geestelijkheid als stand. De gereformeerde dominees werden niet tot de vroegere eerste stand gerekend, maar zag men als leden van de middenklasse. De oor-

log had het zelfbewustzijn van de stedelijke bovenlagen en middengroepen bevorderd. De adel leek enige tijd met de hoge burgerij tot één patriciaat te versmelten, maar bleef uiteindelijk als een zelfstandige groep voortbestaan.

De economische bloei en de verstedelijking versterkten deze sociale gevolgen van de Opstand. De samenleving kreeg primair een burgerlijk karakter, vooral in Holland. De grootste overwinnaar van de Opstand was het stedelijke patriciaat, waarvan de positie met name in Holland en Zeeland onaantastbaar was.

7.4 Wat waren de religieuze gevolgen van de Opstand voor het Noorden?

De calvinistische of gereformeerde kerk was door de Opstand de bevoorrechte kerk geworden, maar geen staatskerk. Er was geen godsdienstvrijheid, wel gewetensvrijheid. Officieel waren katholieke missen en ceremoniën verboden, maar de stadsbesturen waren om praktische en politieke redenen zeer tolerant, al was het alleen al omdat de calvinisten lange tijd een minderheid bleven. Ook andere, protestantse dissenterkerken werden getolereerd.

8. Ter afronding

Men zou kunnen betogen dat de Opstand, voorzover hij was gevoerd om vrijheid (behoud van privileges) en religie, als zodanig in het Noorden was geslaagd. Daartegenover moet toch worden vastgesteld, dat het onderbrengen van de 17 gewesten in twee statencomplexen nooit tot iemands doelstelling heeft behoord, evenmin als het leggen van soevereine macht in handen van een aantal Statencolleges. Staatsrechtelijk was de Republiek dus een onbedoeld, onvergelijkbaar fenomeen.

BRONNENLIJST

Voor de docenten wordt in deze bijlage verwezen naar bronnenmateriaal. Bronnenmateriaal is immers nodig om leerlingen met structuurbegrippen en vaardigheden te leren omgaan. Wij menen de docenten hiermee een dienst te bewijzen zowel voor lessen rond, als ook buiten het eindexamen. Naar onze mening wordt zo bovendien de overgang van onderwerpen van vóór 1917 naar onderwerpen (ver) daarvoor enigszins vergemakkelijkt.

Wij gaan er niet vanuit dat voortaan bij elke omschrijving een dergelijke bijlage geleverd moet worden.

I. Afbeeldingen

S. Groenveld e.a., *De kogel door de kerk?* Zwart-wit afbeeldingen: kaarten, foto's van prenten, schilderijen, voorwerpen enz.

B.G.J. Elias, *De Tachtigjarige Oorlog* (Bussum-Haarlem 1977).

Zwart-wit afbeeldingen: kaarten, foto's van prenten, schilderijen, voorwerpen enz.

Enkele afbeeldingen in kleur.

A.Th. van Deursen, H. de Schepper, *Willem van Oranje*.

Zwart-wit afbeeldingen: kaarten, foto's van prenten, schilderijen, voorwerpen enz.

Enkele afbeeldingen in kleur.

Rijksmuseum Het Catharijneconvent, *Ketters en Papen onder Filips II*. Catalogus van de gelijknamige tentoonstelling (Utrecht 1984). Zwart-wit afbeeldingen van prenten, schilderijen, voorwerpen enz.

Gemeentearchief Amsterdam, *Woelige Tijden. Amsterdam in de eeuw van de beeldenstorm*.

Catalogus van de gelijknamige tentoonstelling (Amsterdam 1986) met zwart-wit afbeeldingen van prenten, schilderijen, voorwerpen enz. Enkele afbeeldingen in kleur.

F. Wieringa (red.), *Republiek tussen Vorsten* (Zutphen 1984).

Afbeeldingen van kaarten, prenten, schilderijen, voorwerpen enz. in zwart-wit en in kleur.

D. Caldecott-Baird (ed.), *Huurling in de Lage Landen 1572-1574. Een episode uit de Tachtigjarige Oorlog* (Haarlem 1977) (Oorspr. uitg. Londen 1976).

Kroniek van de Engelse soldaat Walter Morgan: getekende prenten met commentaar

voor William Cecil, Lord Burghley, aan wie het boek is opgedragen, opdat deze zou weten hoe de oorlog verliep. Behandeld worden o.a. de inname van Den Briel en de plunderingen van Zutphen, Naarden en Haarlem. Vgl. S. Groenveld, 'Het Engelse kroniekje van Walter Morgan en een onbekende reeks historierenten (1572-1574)'. In: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 98 (1983) 19-74. Over de tekeningen van Morgan en de door hem als voorbeeld gebruikte, zeer onbekende historierenten.

II. Teksten

E.H. Kossmann en A.F. Mellink (eds.), *Texts concerning the Revolt of the Netherlands 1565-1588* (Cambridge, U.P. 1974).

Met inleiding. Helaas niet in het Nederlands verschenen.

H.H. Rowen (ed.), *The Low Countries in Early Modern Times* (New York/Londen 1972). Evenmin in het Nederlands.

J. Baalbergen, *Van Opstand tot Onafhankelijkheid*.

Bevat korte fragmenten en parafrasen van bronnen.

J.N. Bakhuizen van den Brink e.a. (red.), *Documenta Reformatoria. Teksten uit de geschiedenis van kerk en theologie in de Nederlanden sedert de Hervorming. Deel I: Tot het einde van de 17e eeuw* (Kampen 1960). B.v. 76-80: Het plakkaat van Karel V tegen de ketterij, van 29 april 1550. Ook andere documenten en brieven over de Opstand.

R. van Roosbroeck (ed.), *De kroniek van Godevaert van Haecht over de troebelen van 1565 tot 1574 te Antwerpen en elders* (2 dln., Antwerpen 1929-1930).

Deel I bevat o.a. een extract uit de zogenaamde 'Brieven uit het bos van Segovia' (32), de tekst van het Smeekschift der Edelen van april 1566 (34-36), het antwoord daarop van Margaretha van Parma (36-37) en de repliek van de edelen (37-38), en een beschrijving van de beeldenstorm op 20 augustus 1566 te Antwerpen (98-99).

M. Backhouse (ed.), 'Documenten betreffende de godsdiensttroebelen in het Westkwartier'. In: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis* 138 (1972), 79-381.

M. Backhouse (ed.), 'Bronnen betreffende de godsdienstberoerten in het zuidelijke deel van het Westkwartier (1566-1568)'. In: *Handelingen van de Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk* 41 (1974) p. 95-121.

J.C.J. Kleynjens en J.W.C. van Campen, 'Bescheiden betreffende den beeldenstorm van 1566 in de stad Utrecht'. In: *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 53 (1932), p. 63 - 245.

H. Brugmans (ed.), 'Utrechtsche Kroniek over 1566-1576'. In: *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 25 (1904), p. 1 - 258.

J.W.L. van Raven (ed.), 'Kronijk van Utrecht 1576-1591'. In: *Kronijk van het Historisch Genootschap* 21 (1865), p. 530-576.

I.H. van Eeghen (ed.), *Dagboek van Broeder Wouter Jacobsz. Amsterdam 1572-1578 en Montfoort 1578-1579*. (Werken van het Historisch Genootschap, Groningen 1959, 2 dln.) In deze kroniek staan allerlei gebeurtenissen opgetekend in zestiende eeuws Nederlands.

W. Verwer Janszoon, *Memoriaelboek. Dagboek van gebeurtenissen te Haarlem van 1572-1581*. J.J. Temminck (ed.) (Haarlem 1973).

E.T. Kuiper, *Het Geuzenliedboek*. Dl. I. (Zutphen 1924).

L.P. Grijp, 'De Hoer van Babylon: politieke liederen uit de tachtigjarige oorlog'. In: *Spiegel Historiael* 22 (1987) p. 165-171.

Met voorbeelden van geuzenliederen en opgave van grammofoonopnamen.

Opstand en Pacificatie in de Lage Landen. Verslagboek van het Tweedaags Colloquium bij de vierhonderste verjaring van de Pacificatie van Gent (Gent 1976).

Op p. 353-359 de Pacificatie van Gent. Tekst naar het origineel in het Algemeen Rijksarchief Den Haag.

S. Groenveld en H.L.Ph. Leeuwenberg, *De Unie van Utrecht*. Op p. 5-55 tekst van het tractaat volgens het beste manuscript, dat zich in het Gemeentearchief te Gent bevindt, plus inleiding. Voor een vertaling in modern Nederlands: *Jaarboek Oud-Utrecht* 1978, p. 8-23.

LITERATUUR

H. Smitskamp en L.C. Suttorp (eds.), *Historische Teksten* (Zwolle 1949).

De tekst van de Unie van Utrecht in modern Nederlands, p. 37-47.

M. Mees-Verwey (ed.), *Apologie ofte verantwoordinghe van den Prince van Oranien* (Santpoort 1942[2], oorspr. 1923).

Apologie van Willem van Oranje. Hertaling en evaluatie na 400 jaar, 1580-1980 (Tielt/Amsterdam 1980).

De tekst op p. 99-160, geredigeerd door J.E. Verlaan.

Plakkaat van Verlatinge 1581. Inleiding, transcriptie en vertaling door M.E.H.N. Mout ('s-Gravenhage 1979). De tekst op p. 93-123.

Van de tekst van het *Wilhelmus* bestaan diverse uitgaven.

J. Brouwer (ed.), *Kronieken van Spaansche soldaten uit het begin van den Tachtigjarigen oorlog* (Zutphen 1933).

Hfdst. 3 is bijvoorbeeld een algemene beschrijving van de Nederlanden met het beroemde oordeel over de onmatigheid van de inwoners. Hfdst. 5 beschrijft de terechtstelling van Egmond en Hoorne, hfdst. 11 de inname van Antwerpen enz.

J. Brouwer, *De Onoverwinnelijke Vloot naar berichten van opvarenden en tijdgenoten* (Amsterdam 1938).

J.A. Feith en H. Brugmans, *De kroniek van Abel Eppens tho Equart* (Amsterdam 1911). Banneling, uitgeweken naar Emden. Zie over hem: W. Bergsma. *De wereld volgens Abel Eppens. Een ommelander boer uit de zestiende eeuw* (Groningen, Leeuwarden 1988).

A. Brouwer en I. Vellekoop, *Spaans benauwd. Strijdende Geuzen en Spanjaarden in het Maasmondgebied 1568-1575*.

Een voorbeeld van lokale geschiedenis, zoals die er in het hele land te vinden zijn.

Voor opgave van andere, vaak moeilijker te gebruiken bronnen zie de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (Dl. 6, Haarlem 1979). Onder andere 437, 440 en 443-444: correspondenties, vaak in het Frans, ordonnances, resoluties van de Staten-Generaal, enz.

Het beste uitgangspunt is:

S. Groenveld e.a., *De kogel door de kerk? De Opstand en de Nederlanden 1559-1609* (Zutphen 1991[3]).

Andere belangrijke literatuur:

I. Schöffer e.a., *De Lage Landen van 1500 tot 1780* (Amsterdam/Brussel 1978).

S. Groenveld en G.J. Schutte, *Delta 2. Nederlands verleden in vogelvlucht. De nieuwe tijd: 1500 tot 1813* (Leiden/Antwerpen 1992).

G. Parker, *The Dutch Revolt* (Londen 1977) (Slechte Nederlandse vertaling).

A.Th. van Deursen en H. de Schepper, *Willem van Oranje, een strijd om vrijheid en verdraagzaamheid* (Weesp/Tielt 1984).

G. Parker, *Philip II* (Boston/Toronto 1978). In het Nederlands: *Filips II* ('s-Gravenhage 1981).

G. Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567-1659* (Cambridge, U.P., 1972).

G. Parker, *Spain and the Netherlands 1559-1659. Ten Studies* (Londen 1979).

O.a. over de internationale kanten van de Opstand, militaire ontwikkelingen, munitie en oorlogsellende.

J. Scheerder, *De Beeldenstorm* (Bussum 1974).

J.C.A. de Mey, *De watergeuzen en de Nederlanden 1568-1572* (Amsterdam/Londen 1972).

M. van Gelderen, *Op zoek naar de Republiek. Politiek denken tijdens de Nederlandse Opstand (1555-1590)* (Hilversum 1991).

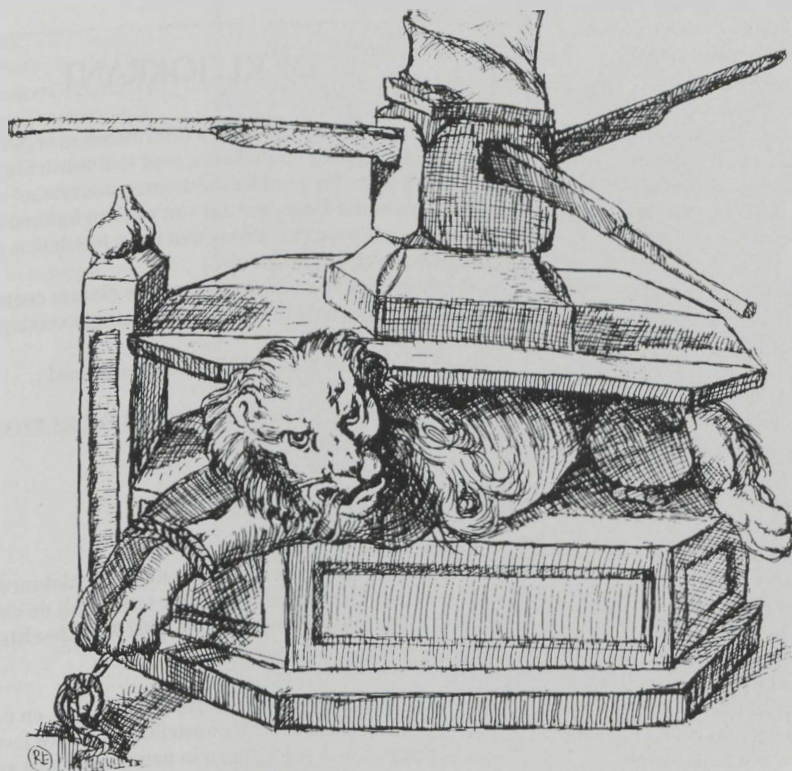
A.Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen* (Amsterdam 1991).

J.J. Woltjer, 'De Vredemakers'. In: S. Groenveld en H.L.Ph. Leeuwenberg, *De Unie van Utrecht. Wording en werking van een verbond en een verbondsacte* ('s-Gravenhage 1979), 56-87. Ook in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 89 (1976, afl. 3), 299-331.

A.C.M. Kappelhof, *De belastingheffing in de Meierij van Den Bosch gedurende de Generaliteitsperiode (1648-1730)* (Tilburg 1986). Hoewel over een iets latere periode, vindt men hierin - vooral in hoofdstuk XI - veel gegevens over de ellende van de oorlogvoering voor de bevolking, ook in vroegere tijden tijdens de Tachtigjarige Oorlog.

J. Baalbergen, *Van Opstand tot Onafhankelijkheid, de Unie van Utrecht en het ontstaan van een zelfstandige staat* ('s-Gravenhage 1979).

Voor verdere literatuur over de Opstand wordt verwezen naar de overzichtswerken van Groenveld en Schöffer, die een uitstekende beredeneerde bibliografie bevatten.

KLEIO KRANT

Nieuws van het

VGN

bestuur

Nog steeds beheerst de ontwikkeling van de Tweede Fase de bestuursvergaderingen: wie aanwezig was op de jaarvergadering heeft de meest recente zaken al gehoord, maar voor al die leden die niet aanwezig waren volgen hier de ontwikkelingen tot en met februari.

Het hoofdlijnenrapport van de Stuurgroep is verschenen en in maart zullen de verschillende vakinhoudelijke verenigingen met de Stuurgroep en het PMB hierover confereren. Twee bestuursleden en leden van enkele commissies zullen daar naartoe gaan. Er staan nogal wat veranderingen voor de deur. Gunstig lijkt de uitspraak van Minister Ritzen over geschiedenis en staatsinrichting als apart vak. In een volgend nummer van KLEIO zal uitvoerig verslag worden gedaan van deze bijeenkomst.

Belangrijk blijft ook het nieuwe examen. De WIEG heeft een enquête naar de scholen gestuurd en het bestuur wil er bij iedereen op aandringen dat deze ook inderdaad wordt ingevuld!

Tenslotte heeft VGN-voorzitter Joke van der Leeuw namens VGN-bestuur en WIEG een brief gezonden aan minister Ritzen naar aanleiding van zijn reactie op het revisierapport betreffende de examens Mavo/Vbo. Er wordt in de brief aangedrongen op handhaving van tenminste drie onderwerpen voor het SO waarvan één staatsinrichting.

Nascholing

Aan de diverse commissies is door het bestuur gevraagd welke onderwerpen zij belangrijk achten voor nascholing.

Hélène Budé, de nieuwe VGN-voorzitter en ook voorzitter van het Platform VVVO, houdt op het gebied van nascholing contact met het DION.

Louis Nolet onderhoudt het contact met de studieleiders in het HBO. De diverse opleidingen werken - vooralsnog - niet samen zodat de VGN meer contact onderhoudt met de afzonderlijke docenten.

Verder had Louis een gesprek met het CEVO dat pleit voor het eerder bekendmaken van de eindexamenonderwerpen. Verder zag men graag bij ieder onderwerp een reader, zodat de docenten zich beter op de examenstof kunnen voorbereiden.

Ook dit jaar zal er weer een startersconferentie gehouden worden. Er wordt reeds gewerkt aan een nieuw programma o.a. door een van de deelnemers aan de twee vorige startersbijeenkomsten. U zou, aldus de penningmeester, voor deelname aan een dergelijke conferentie een beroep kunnen doen op de nascholingsgelden van uw school. De Onderwijsconferentie van de Atlantische Commissie - met ruim 300 bezoekers een groot succes - was dit jaar gewijd aan Duitsland. Men ook ook de docenten Duits uitgenodigd.

RECTIFICATIE

De Commissie Cliomatica gaf de volgende wijziging door: in haar bericht over het SLO-Bulletinboard in de Kleiokrante van KLEIO 2 is een verkeerd telefoonnummer afgedrukt. Het SLO-bulletinboard is te bereiken via nummer 053341634.

Het IIAV, het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging verhuisde naar Obiplein 4, 1094 RB Amsterdam. Tel.: informatiebemiddeling 0206650820, secretariaat 0206651318.

Euroclio en het buitenland
Joke en Hélène reisden in verband met hun internationale contacten in februari naar diverse Länder in Duitsland; het onderwijs en de gebruikte methoden bleken zeer divers. Er werd gepoogd betere contacten te leggen en Duitsland als geheel te betrekken bij Euroclio. In maart belegde Euroclio een algemene vergadering waarbij ook vertegenwoordigers van Oost-Europese verenigingen aanwezig waren.

Dit is de laatste keer geweest dat ik verslag heb gedaan van de

werkzaamheden van het VGN-bestuur. Op de afgelopen jaarvergadering ben ik, met Joke van der Leeuw en Frits Kat, afgetreden en vanaf het volgende nummer zal iemand anders dit verslag schrijven. Ik hoop dat ik u de afgelopen jaren - zij het in kort bestek - duidelijk heb kunnen maken met wat voor uiteenlopende zaken het VGN-bestuur zich bezig houdt in het belang van het vak geschiedenis en staatsinrichting.

Dat was het dan!
Tineke Perdeck-Schimmel

DE KLEIOKRANT

De Kleiokrante wil in kort bestek informeren over het wel en wee van de VGN en haar commissies, over tentoonstellingen en andere activiteiten die voor geschiedenisleraren interessant kunnen zijn, over les- en ander materiaal dat van pas zou kunnen komen in de klas en over de vele mogelijkheden om u te scholen, algemeen, didactisch, vakinhoudelijk etc.

Aankondigingen van activiteiten van de diverse commissies vinden een plaatsje in de krant en ook beknopte verslagen achteraf zijn welkom.

Al deze kopij kunt u kwijt bij de eindredacteur!

INLEVERDATA VAN KOPIJ VOOR DE KLEIOKRANT

Voor het Kleionummer van:

mei	18 april
juni	16 mei
juli	20 juni
september	15 augustus

Voor eventuele spoedberichten na de inleverdatum en informatie over omvang, illustraties e.d. kunt u terecht bij de eindredacteur, Tineke Bogaerts, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408-83576.

Stuur dus berichten voor de krant (verenigings- en commissienieuws, informatie over tentoonstellingen, nieuw lesmateriaal en nascholing) en ook wijzigingen in namen/adressen van commissieleden rechtstreeks naar de eindredacteur!

De CE-besprekingen 1994 georganiseerd door de VGN vinden plaats voor:

MAVO/VBO
woensdag 25 mei
HAVO/VWO
donderdag 26 mei

Plaats en tijd wijken niet veel af van vorig jaar.

Raadpleeg daarvoor de Uitleg en het komende nummer van de Kleio.

De verkiezingen komen eraan!

Materiaal rond de verkiezingen

Het Instituut voor Publiek en Politiek (een fusie van de Stichting Burgerschapskunde, M50, de Stichting Vredesopbouw, de Werkgroep Oost-Europa Projecten en het Nederlands Centrum voor Democratische Burgerschapsvorming) vervaardigt lesmateriaal op het gebied van politiek en maatschappij.

Speciaal met oog op de komende Kamerverkiezingen is verkrijgbaar:

- een stemwijzer: diskette en brochure, waardoor met behulp van de computer gereageerd kan worden op 25 stellingen over de belangrijkste thema's uit de verkiezingsprogramma's (f9,50 en f5,-);
- een kieswijzer: draaischijfje met karakterisering van politieke partijen (f1,- met een gratis jongerentijdschrift *Choice*);
- de brochure 'Portretten Politieke Partijen' (f29,90 per 25 stuks) en de 'Verkiezingskrant Tweede Kamer' (f2,95 - bij afname van meer exemplaren korting).

U kunt bestellen door een kaart op te sturen uit de uitgebreide folder waarin ook de andere publicaties van dit nieuwe instituut zijn opgenomen. De folder is verkrijgbaar bij:
Instituut voor Publiek en Politiek,
Postbus 11679, 1001 GR Amsterdam.
Tel. 0204201144, fax 0206383118.

Vereniging Geschiedenis, Beeld en Geluid

Conferentie Televisie en de verbeelding van het verleden

Op vrijdag 3 juni organiseert de Vereniging GBG een conferentie over de aard en betekenis van de 'visuele geschiedschrijving'. Aan de orde komen de volgende vragen:

- welke plaats neemt de audiovisuele geschiedenis in, drukt deze de geschreven geschiedenis van haar plaats en zo ja, moet dat betreurd worden?
- hoe verhouden geschreven en audiovisuele geschiedschrijving zich tot elkaar?
- hoe staat het met de kwaliteit van de aangeboden programma's?

Ochtendprogramma:

- inleiding door prof. A. Kaes, auteur van *From Hitler to Heimat. The return of history as film*.
- historisch overzicht van Nederlandse documentaires door Chris Vos, auteur van *Het verleden in bewegend beeld. Een inleiding in de analyse van audiovisueel materiaal* en maker van een aantal historische tv-documentaires

Middagprogramma:

twee publieke debatten tussen film- en documentairemakers, historici en critici en vertoning van fragmenten van historische tv-documentaires.

Voor verdere informatie kunt u terecht bij het algemeen secretariaat van de Vereniging GBG, p/a Stichting Film en Wetenschap, Zeeburgerkade 8, 1019 HA Amsterdam. Tel. 0206652966, fax 0206659086.

Rijksmuseum Het Catharijne-convent

Duivels en demonen

Van 27 maart t/m 26 juni is in het Catharijneconvent in Utrecht een tentoonstelling te bezichtigen over het beeld dat mensen zich de eeuwen door van de duivel hebben gevormd.

In de middeleeuwen was de duivel voor de mensen een realiteit. In vele vormommingen bewoog hij zich op aarde, je kon makkelijk met hem in contact komen. Maar er waren wel enkele trekken waaraan je hem kon herkennen: in ieder geval rook hij naar zwavel - de geur van de hel.

In de 17e en 18e eeuw werd de duivel een verpersoonlijking van het kwaad, maar ook dan voor insiders als niet-aards wezen herkenbaar.

En velen van u zullen ook nog wel de vooroorlogse (en jaren 50) plaatjes

kennen van dat stoute jongetje of meisje, dat de duivel imposant achter zich had staan terwijl de engelbewaarder de handen voor de ogen geslagen had om de vele roetmoppen op het boezeroentje van het kind, de zonden, niet te zien.

Bij de tentoonstelling verschijnt een catalogus, 128 blz., 130 zw/w afbeeldingen, *Duivels en demonen; de duivel in de Nederlandse beeldcultuur* door Petra van Boheemen en Paul Dirkse, prijs f25,- en een wetenschappelijke publicatie onder redactie van Gerard Rooijackers, Lène Dresen-Coenders en Margreet Geerdes, *Duivelsbeelden, een cultuurhistorische speurtocht door de Lage Landen* (Ambo, Baarn 1994) 320 blz., geïll., prijs f60,- ongeveer.

Reizende tentoonstelling met lesbief

Het Nationaal Vakbondsmuseum in Amsterdam heeft te huur de tentoonstelling 'een beeld van de vakbeweging', bestaande uit vijf aan elkaar gekoppelde panelen, totale breedte 3.50 m en hoogte 2.50 m, die in een koffer van 40x80x110 in een auto te vervoeren is. De tentoonstelling bevat in vogelvlucht de geschiedenis van de vakbeweging aan de hand van foto's en reproducties. Erbij hoort de lesbief *Geschiedenis en betekenis van de Nederlandse vakbeweging*, die ook ingaat op het belang van de vakbeweging voor de toekomst.

Voor verdere informatie over de inhoud en verdere organisatie van het een en ander kunt u contact opnemen met Frits van Suchtelen, Nationaal Vakbondsmuseum, Henri Polaklaan 9, 1018 CP Amsterdam. Tel. 0206241166.

De huurprijs van de tentoonstelling is minimaal (van 1 tot 7 dagen) f90,-, een lesbief kost f1.50.

Historisch Museum Rotterdam

Prenten van formaat 18 maart t/m 19 juni

Is een tentoonstelling van prenten waarvan u de titel letterlijk moet nemen. Het gaat om de grootste en zeer kostbare historieprenten die gemaakt zijn in de Gouden Eeuw. Het is een jubileumtentoonstelling, de vijftigste uit de collectie van de Atlas van Stolk.

Veel prenten gaan in op gebeurtenissen die thuis horen in de 80-jarige oorlog en zijn daarom interessant. Ook zijn er prenten van zeeslagen, stadsprofielen en stadhouders zo groot en imposant mogelijk afgebeeld. Ook de 17e eeuwse propaganda komt aan de orde.

Met deze prenten op groot formaat werd de faam van wapenfeiten en helden verkondigd. Meer dan eens is de Faam zelf er ook op te zien, een gevleugelde bazuinblazende vrouwenfiguur.

Bij de tentoonstelling verschijnt een vouwblad, waarin naast uitgebreidere informatie ook een catalogus is opgenomen. (Prijs f1,-)

Het Schielandshuis, Korte Hoogstraat 31 Rotterdam

Gemeentearchief Amsterdam

Mondriaan aan de Amstel 1892-1912

Tot en met 15 mei is in het Gemeentearchief een kleine (drie zalen) tentoonstelling gewijd aan de Amsterdamse periode van Piet Mondriaan.

In 1912 vertrok Mondriaan naar Parijs en vervolgens naar New York en werd hij de beroemde non-figuratieve schilder, die in het kader van dit 'Mondriaanjaar' wordt herdacht. Maar daarvoor woonde en werkte hij 20 jaar met onderbrekingen in Amsterdam, waar hij zich ontwikkelde van Rijksacademiestudent in de traditie van de Haagse en Amsterdamse school tot een kunstenaar met een totaal eigen stijl.

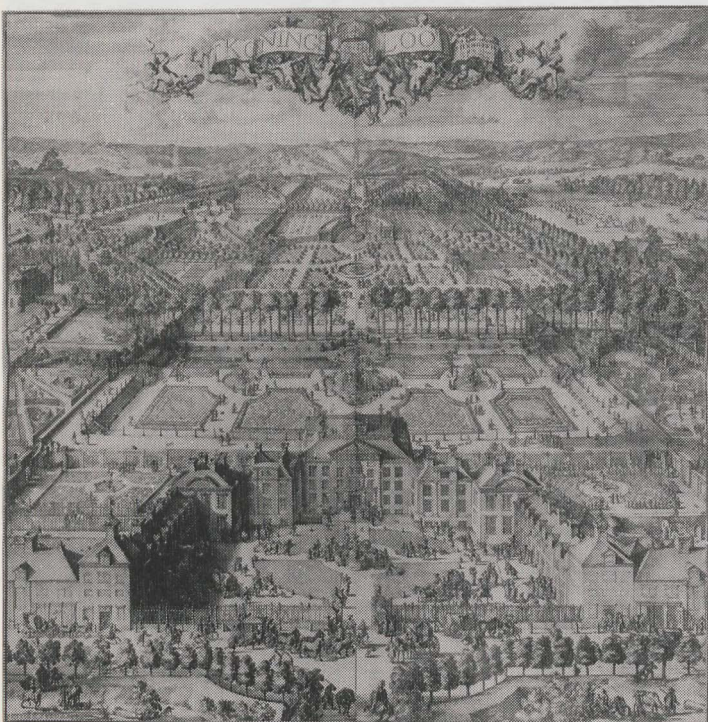
In 1892 vertrok Mondriaan met het diploma van een tekenopleiding in zijn zak uit Winterswijk naar Amsterdam om daar verder te studeren aan de kunstacademie. Hij leefde daar van werk in opdracht en het geven van tekenlessen. Verder werkte hij er ook veel vrij voor zichzelf. Vanaf de jaren zestig heeft de Amerikaanse kunsthistoricus Robert Welsh zich gestort op deze vroege periode uit het oeuvre van Mondriaan. Hij heeft veel onderzoek gedaan ter plekke, gesproken met mensen die de

schilder nog gekend hebben en gemeentelijke en particuliere archieven bestudeerd. Het aardige voor historici is dat hierdoor de kunsthistorische dimensie van de schilder bijna verdrongen werd door de historische. Over de ontwikkeling van Mondriaan zijn deskundigen het steeds nog niet eens, over de invloeden van zijn omgeving en over de ambiance waarin hij leefde is veel meer bekend. Dat is op deze tentoonstelling goed te zien. Er wordt ingegaan op de plaatsen waar Mondriaan woonde, van zijn werk is nagegaan wie het is, of welke plaats in Amsterdam of omgeving het betreft, er is gekeken met wie hij contacten onderhield.

De begeleidende catalogus is een rijk geïllustreerd, goed boek geworden. Voor (Amsterdamse) docenten een bron van informatie voor een ander stukje plaatselijke geschiedenis dan de bijna obligate Gouden Eeuw, namelijk de periode rond de eeuwwisseling in een Amsterdamse 'nieuwbouwwijk' rond het Sarphatipark. Bij de tentoonstelling is ook een wandelroute uitgegeven, die u voert naar de diverse adressen van Mondriaan en de gebouwen en straten die in zijn vroege werk voorkomen.

Al met al, een kleine, maar uit historische overwegingen leuke tentoonstelling met een goede en ook bruikbare catalogus voor de prijs van f49,50.

Gemeentearchief Amsterdam Amsteldijk 67.

Prent van R. de Hooghe, 1702.

VGN-EXCURSIEDAG

4 juni 1994

Bijbels Openluchtmuseum Heilige Landstichting

Programma

10.30 u. welkom met koffie of thee;

11.00 u. korte inleiding door Jan van Laarhoven, directeur van het museum, 'Wat wil het museum bereiken en wat kan het concreet voor en met de leerlingen in het VO doen?', waarna gelegenheid tot het stellen van vragen;

12.15 u. lunch: soep met Romeins brood;

13.15 u. rondleiding door het binnen- en buitenmuseum;

15.45 u. koffie of thee met romeins gebak.

Voor de kinderen is er een apart programma!

Kosten

Leden van de VGN betalen f25,-, nietleden f30,-. Leden van 4 tot 13 jaar f27,-. Het kinderprogramma kost tot 4 jaar f22,-, van 4 tot 13 jaar f27,-. (Bezitters van een Museumjaarkaart krijgen f8,- terug, onder de 13 jaar f5,-; dit bedrag wordt ter plaatse contant uitbetaald, uiteraard alleen wanneer u uw kaart bij zich heeft.)

Adres

Bijbels Openluchtmuseum Heilige Landstichting, Profetenlaan 2, 6564 BL Heilige Landstichting. Tel. 080229829. Het museum is te bereiken met bus 5, richting Groesbeek, die vertrekt vanaf het Centraal Station van Nijmegen - uitstappen bij NEBO.

Met de auto rijdt u vanaf Nijmegen richting Groesbeek. Direct na een heuvel slaat u op een kleine rotonde linksaf. Aan het einde van de laan ziet u de ingang, aan uw linkerhand ligt de parkeerplaats.

Aanmelding

Voor 15 mei schriftelijk bij de secretaris van de Didaktiek- en activiteitencommissie Hans Kummerer, Jan van Eyckgracht 79, 5643 TD Eindhoven. Het bedrag moet u dan ook overmaken op postgiro 128701 t.n.v. Penningmeester VGN in Den Haag o.v.v. 'Excursiedag 1994'. Pas hierna wordt uw aanmelding definitief! Het maximum aantal deelnemers is 100. Bij overtekening beslist de volgorde van betaling.

Het Bijbels Openluchtmuseum en het onderwijs

In de loop van de jaren heeft het Bijbels Openluchtmuseum vele veranderingen ondergaan. Daarbij verschoof het karakter van een 'verkondigende' instelling naar een cultuurhistorisch museum.

Wel is de bijbel het centrale thema gebleven. Dat het museum daardoor interessant is voor het godsdienstonderwijs ligt voor de hand. Maar de mogelijkheden gaan verder. Dankzij de educatieve benadering zijn er ook aanknopingspunten voor de vakken geschiedenis en klassieke vorming.

• Hoofdgebouw

De expositie in het hoofdgebouw laat zien hoe de bijbel ontstaan is. Zij is opgezet vanuit een educatieve invalshoek en neemt de bezoeker mee naar de culturen die de achtergrond vormden van de bijbelse wereld. De presentatie bestaat vooral uit goede kopieën van archeologisch materiaal uit grote musea.

Een van de meest indrukwekkende onderdelen is de maquette van Jeruzalem in de periode kort voor de verwoesting door Titus (70 n.C.). Men kan zien hoe de Romeinen invloed hebben gehad op de planologie, architectuur en vormgeving van de stad.

• Oosters dorp

Het Oosterse dorpje is een voorbeeld van de manier van bouwen die millennia lang in het oosten van het Mediterrane gebied gebruikelijk was: het dicht tegen elkaar aan 'plakken' van min of meer vierkante 'woonunits' op steeds verschillende niveaus. Deze wijze van bouwen, die we ook al aantreffen bij de paleizen op Kreta, is tot op de dag van vandaag bewaard gebleven op enkele Griekse eilanden.

De onlangs gerestaureerde synagoge is de enige reconstructie ter wereld van een dergelijk gebouw uit het begin van de jaartelling. Het concept en de bouwtechniek zijn ontleend aan de architectuur van het oude Palestina.

• De Hellenistische straat

Deze straat geeft een indruk van de veelheid aan culturen in de bijbelse wereld.

Het kleurrijk beschilderde Griekse huis is een reconstructie van een woning zoals die ondermeer op Delos is opgegraven. Op de benedenverdieping krijgt de bezoeker informatie over Griekse huizenbouw, er zijn bijvoorbeeld maquettes van het beroemde huis in Olynthos en van een villa op Delos te zien. Verder staat hier een maquette van Athene in de tijd van Pericles, gecombineerd met een audiovisueel. Op de bovenverdieping vindt men reconstructies van woonvertrekken: een vrouwenvertrek, een eetruimte, een keuken en een badkamer.

Het Romeinse huis is een reconstructie van een deel van een gebouw in Ostia met op de benedenverdieping een pleintje met lararium en een kleine expositie over Romeinse architectuur en een audiovisueel over de Romeinse godsdienst; boven maakt men kennis met het dagelijks leven.

Verder staan er in deze straat bouwwerken uit de Egyptische, Assyrische en Joodse cultuur.

• Archeologisch project

Vanaf dit jaar is het mogelijk om in schoolverband in het museum een opgraving te doen. Daarvoor is een terrein gereconstrueerd met boven elkaar de resten van Israëlitische en Romeinse huizen.

Nascholing

VGN-nascholing NEDERLANDSE OPSTAND

Studiedag Leiden

In samenwerking met de Erasmus Universiteit en onder auspiciën van de Vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (VGN) organiseert het bureau Coördinatie Nascholing van de Rijksuniversiteit te Leiden op

zaterdag 24 september 1994

een studiedag over het CE onderwerp voor 1995 en 1996 'De Nederlandse Opstand'.

De studiedag is bedoeld voor geschiedenisdocenten en andere belangstellenden en dient als voorbereiding op het examenonderwerp.

De Rijksuniversiteit is erin geslaagd voor deze studiedag

medewerking te verkrijgen van het Legermuseum te Delft, Stedelijk Museum de Lakenhal te Leiden en de Sectie Militaire Geschiedenis Koninklijke Landmacht in Den Haag. Deelnemers ontvangen een syllabus en desgewenst een diaserie van ± 20 stuks om hun lessen te verlevendigen.

De kosten voor de studiedag bedragen f 95,-- per persoon **(voor leden van de VGN f 85,--).**

Hierbij is inbegrepen een lunch, koffie/thee en de syllabus.

Voor de diaserie vragen wij een bijdrage van ongeveer f 15,--.

U kunt zich voor deze studiedag reeds voorlopig inschrijven bij het Bureau Coördinatie Nascholing, Wassenaarseweg 52, 2333 AK Leiden. U krijgt dan in mei nader bericht thuisgestuurd.

Nascholing 'De Nederlandse Opstand' te Utrecht

ivLOS
Universiteit Utrecht

Vier avonden met ruim de tijd voor discussie plus een map met bronnen en leerling-opdrachten

Een cursus op vier dinsdagen voor docenten mavo, havo en vwo verzorgd door het Instituut voor Geschiedenis en het Instituut voor de lerarenopleiding van Universiteit Utrecht en de lerarenopleiding van de Hogeschool Utrecht.

Opzet van de cursus

De opzet van de cursus is chronologisch; iedere avond staat een periode centraal. Daarbinnen wordt aan de rol van personen en hun persoonlijke beslissingen speciale aandacht gegeven.

Specialisten (onder andere die welke genoemd staan bij de stofomschrijving van dit eindexamenonderwerp) geven in een lezing hun visie, waarna ruim gelegenheid is met hen te discussieren.

Met hun advies is tevens een bronnenmap samengesteld, waarbij vakdidactici opdrachten leverden in het kader van historische structuurbegrippen en -vaardigheden. Deze worden toegelicht.

Programma

- 13 sept.: prof.dr.A.van Deursen (Vrije Universiteit):
Oranje, glorieuzer als hoveling dan als opstandeling?
- 20 sept.: dr.G.de Bruin (Universiteit Utrecht):
Het Spaanse beleid: Alva revisited.
- 27 sept.: dr.W.Klinkert (KMA te Breda):
Steden in belegering.
- 4 okt.: dr.J.Decavele (o.a. archivaris van de stad Gent):
Het belang van Gent en Parma.

Organisatie/Informatie

drs.Ph.Dieteren (UU), drs.G.Peek (Ivlos) en drs.J.Rijken (Acta/HvU). Informatie: secretariaat Ivlos: 030 - 533776.

Aanmelding

Aanmelding geschiedt door betaling van f 150,- voor 15 juli 1994 (in verband met oplage van de bronnenmap) op gironummer 130603 ten name van: Universiteit Utrecht/Ivlos/0243, Utrecht, onder vermelding van 'Nascholing De Opstand'. U ontvangt daarna nadere gegevens.

De verhoging van het cursusgeld houdt verband met veranderde subsidieregelingen. De scholen ontvangen in 1993/1994 per voltijdzaam f 700,- te besteden aan nascholing.

De Universiteit van Amsterdam,
de Fryske Akademy en
de Nederlandse Onderwijstelevisie organiseren:

Nascholingsdag CSE De Opstand

Zaterdag 17 september 1994

Amsterdam

Programma:

09.30	Inschrijving en koffie
10.00	Opening door prof.dr. J.C.H. Blom
10.15-11.15	Lezing dr. H. van Nierop, Politieke achtergronden van de Opstand
11.30-12.30	Workshops eerste ronde: • W. van der Spek, Onderwijstelevisie en de Opstand • drs. I.J. van Manen, Bronnen en structuurbegrippen van de Opstand • drs. H. Ulrich, Verhalen over de Opstand
12.30-13.45	Lunchpauze
<i>Tentoonstelling verzorgd door de educatieve uitgevers.</i>	
13.45-14.45	Lezing dr. W. Bergsma, Religieuze achtergronden van de Opstand
14.45-15.00	Theepauze
15.00-16.00	Workshops tweede ronde • drs. H. Ulrich, Verhalen over de Opstand • drs. I.J. van Manen, Bronnen en structuurbegrippen van de Opstand • W.A. van der Spek, Onderwijstelevisie en de Opstand
16.00-16.30	Afsluiting en certificaten
Kosten	f 150,-
Aanmelding	Schriftelijk, met vermelding van naam, adres, school, schooladres en indien u een certificaat wenst uw volledige voornamen, geboortedatum en -plaats, bij:

Instituut voor de Lerarenopleiding
Nascholingsbureau
Herengracht 256
1016 BV Amsterdam |
| Informatie | Inhoudelijk: drs. I.J. van Manen, telefoon thuis: (02280) 1 61 30
Administratief: Instituut voor de Lerarenopleiding: (020) 525 35 41 |

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM
Instituut voor de lerarenopleiding

Goethe-Institut Rotterdam

Studiebeurzen

In samenwerking met het Europees Platform kunnen aan Nederlandse leraren Duits en/of Geschiedenis en staatsinrichting 30 beurzen ter beschikking worden gesteld voor het

Berlijn-Seminarie 16 t/m 22 oktober 1994 'Deutsche Geschichte am Beispiel Berlins'

Naar wij verwachten zal dit thema evenzeer leraren Duits als Geschiedenis aanspreken. Daarom lijkt het afvaardigen van een koppel, bestaande uit een leraar Duits en Geschiedenis van dezelfde school, het meest doelmatig. Vanzelfsprekend komen ook individuele sollicitaties in aanmerking.

De sollicitanten naar een beurs moeten werkzaam zijn aan een AVO-school en beschikken over een goede kennis van het Duits.

In de beurs zijn begrepen: de kosten van het seminarie en de daarbij horende zaken als reiskosten, huisvesting en pension. Iedere deelnemer betaalt wel een eigen bijdrage van f300,-.

U kunt deelnameformulieren aanvragen bij:
het Goethe-Institut Rotterdam,
Pädagogisches Büro,
s-Gravendijkwal 50-52,
3014 ED Rotterdam.
Tel. 010-436 5411.

Ost-Akademie Lüneburg

7 tot 15 mei Conferentie over 'Ostmitteleuropäische Regionen - Nachbarschaft in Vergangenheit und Gegenwart'

met tochten door Posen, Pommeren, Oost- en West-Pruisen

Voor verdere informatie over programma en kosten bel/schrijf snel naar:

Frits Kat, Jeudestraat 4, 4011 GL Zoelen. Tel. 03448-1686.

KPC Informatie- technologie

In mei worden er cursussen verzorgd door het KPC over het gebruik van informatietechnologie bij Geschiedenis en staatsinrichting. Centraal staat de vraag welke bijdrage de beschikbare programma's kunnen leveren aan het bereiken van de kerndoelen van de basisvorming.

Tijdens deze cursus van een halve dag wordt ingegaan op:

- het werken met gegevensbestanden;
- het werken met raamwerkprogramma's, met name voor het maken van toetsen;
- het gebruik van oefen- en trainingsprogramma's;
- het gebruik van simulaties;
- het gebruik van historisch verantwoorde spelprogramma's.

Als deelnemer ontvangt u een reader met informatie over bruikbare programma's.

Kosten: f45,-.

Data:

regio Enschede: dinsdag 17 mei
regio Deventer: woensdag 18 mei
regio Emmen: donderdag 19 mei
regio Breda: dinsdag 24 mei
regio s-Hertogenbosch: donderdag 26 mei.

Voor meer informatie: Anton van der Burg (KPC), tel. 073-21 54 35.

Van 11 tot en met 13 maart heeft in Brugge de Algemene Vergadering van Euroclio plaatsgevonden. Er waren afgevaardigden uit 25 Europese landen, waaronder nagevoeg alle lidstaten van de EG, de Scandinavische landen, Zwitserland en Oostenrijk, Roemenië, Hongarije, Tsjechische Republiek, Slowakije, Estland en Litouwen.

Het programma bood naast de formele algemene vergadering een boeiende lezing van John Slater, voormalig inspecteur voor geschiedenis in Groot Brittannië. In zijn lezing ging Slater uitgebreid in op het hoe en waarom en de functie van het geschiedenisonderwijs. In de drie werkgroepen - Engels, Frans en tweetalig - kwam deze problematiek eveneens aan bod. Het bestuur van Euroclio had tevoren een vragenlijst aan de aangesloten associaties toegestuurd. Hierin werden vragen gesteld over de doelstellingen en de sterke en zwakke punten van het geschiedenisonderwijs. Daarnaast kwam de besluitvorming rond de curriculum planning ter sprake. Tijdens de bijeenkomst werd de deelnemers gevraagd wat de doelstellingen zouden moeten zijn, wie de besluiten over het curriculum zou moeten nemen en welke aspecten in het nationale geschiedenisonderwijs zouden moeten worden behouden en wat zou moeten veranderd worden.

Opvallend was dat er, ondanks grote verschillen in achtergrond en temperament, een duidelijke consensus bestaat over een aantal problemen. In ieder land worden docenten en dus leerlingen door het curriculum overvraagd en dient zich de noodzaak van verantwoorde stofkeuze aan. De juiste balans tussen de nationale, Europese en mondiale dimensie is een voortdurend onderwerp van discussie. De vraag welke kennis, inzichten en vaardigheden relevant en noodzakelijk is, houdt iedere associatie bezig.

Sommige deelnemers zagen graag een (klein) aantal onderwerpen van Europese importantie uitgekozen die in alle landen behandeld zouden moeten worden. Een daar mee verbonden voorstel om vanuit deze onderwerpen multiperspectiefisch lesmateriaal te maken vanuit de optiek van de verschillende landen vond

men het bestuderen meer dan waard. Tijdens de informele ontmoetingen in het buitengewoon gastvrije Park Hotel in Brugge werden tal van kleine en groten plannen en projecten besproken. De Fransen bijvoorbeeld willen met Litouwen een klein project opzetten, de Finnen gaan zich meer richten op Estland. De Tsjechische Republiek, Slowakije, Engeland, Schotland, Denemarken en Nederland proberen via het PHARE programma een groot samenwerkingsproject op te zetten. De Duitse Körberstiftung, die buitengewoon geïnteresseerd is in geschiedenisonderwijs, was ook aanwezig en bood vooral de Midden en Oost Europese landen hulp bij het opzetten van projecten.

Bijzonder verheugend was de ruime aanwezigheid van collega's uit Midden en Oost - Europa. Dit was overigens bepaald geen zaak die gemakkelijk kon worden gerealiseerd. De Belgische overheid bleek buitengewoon lastig met verstrekken van visa. Tot op het vliegveld van Brussel was het niet duidelijk of de Litouwse afgevaardigde het land werd binnen gelaten.

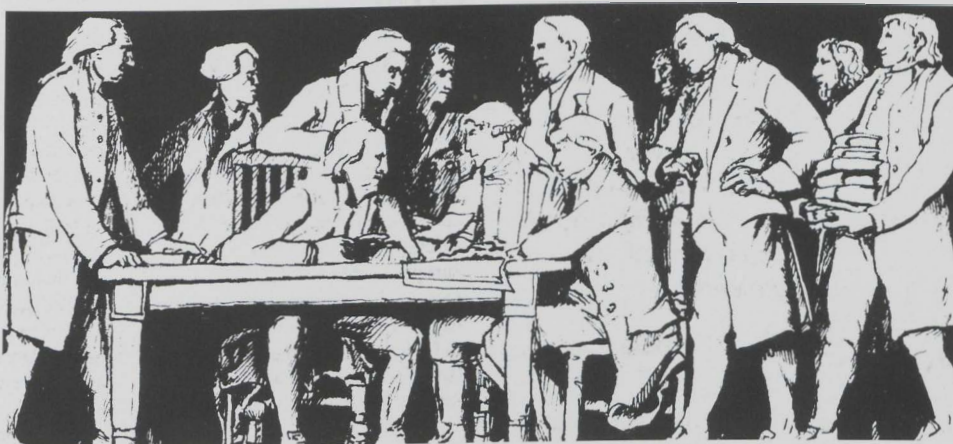
Financieel is het tot in de laatste weken eveneens spannend geweest. Het was van het begin af duidelijk dat met het huidige salarisniveau van de voormalige Oostbloklanden deelname aan dit soort bijeenkomsten zonder financiële hulp uitgesloten is. Vandaar dat wij gezocht hebben naar vormen van financiële ondersteuning. Hoewel men ruimhartig vage toezeggingen deed, bleek ruim twee weken tevoren dat wij niet over concrete gelden konden beschikken. Gelukkig bleek de Task Force van de Europese Unie bereid onze moeilijkheden op te lossen.

Ondanks alle problemen was het uiteindelijk mogelijk iedereen in Brugge te begroeten. De sfeer en het enthousiasme van deze bijeenkomst geeft vertrouwen in een gezamenlijke toekomst voor Europa.

Hélène Budé-Janssens, Joke van der Leeuw-Roord

**OOST EUROPAFONDS VGN
POSTGIRO 368156
NIJMEGEN**

In de zomer van 1994 met de VGN Naar de Verenigde Staten

18-daagse studiereis naar New York, Washington, Boston en Philadelphia in de zomervakantie van 1994 (20 juli - 6 augustus)
De mogelijkheid bestaat om het verblijf te verlengen!

Thema van deze boeiende reis: DE AMERIKAANSE CONSTITUTIE AAN HET WERK

In dit kader zullen o.a. bezoeken worden gebracht aan het Congres, het Witte Huis, het Hooggerechtshof en de hoofdkwartieren van de Democraten en Republikeinen. En hoewel de VN strikt genomen niet in het kader van de reis past, menen wij dat toch - zeker gezien de huidige wereldproblematiek - een bezoek aan dit instituut niet mag ontbreken.

Vanuit Nederland zal mr. D.H.M. Meuwissen meegaan. Hij is hoogleraar Vergelijkend Staatsrecht aan de RU Groningen en tevens verbonden aan het Instituut voor American Studies aldaar. Tijdens de reis zal hij enkele inleidingen verzorgen. Maar denk niet dat wij de geschiedenis vergeten: Ellis Island, het historisch museum van de stad New York, ontmoetingen met Amerikaanse historici, de Plimoth Plantation in Plymouth, het Holocaust Museum in Washington staan onder andere op het programma.

De groep bestaat uit maximaal 30 personen.

De reissom zal circa f3900,- bedragen. Niet-VGN-leden betalen f100,- meer.

De toeslag voor een eenpersoonskamer bedraagt f815,-.

In de reissom is begrepen: de vliegreis Amsterdam-New York v.v., transfers, vervoer in het kader van het programma, excursies volgens het programma, entreegelden, fooienpot, luchthavenbelasting, hotelovernachtingen op basis van tweepersoonskamers met douche of bad en toilet.

Niet inbegrepen zijn: annulerings- en reisverzekering, maaltij-

den (ontbijt en lunch ca. f15,-/ diner ca. f30,-), facultatieve excursies, persoonlijke uitgaven.

Deze unieke reis is ontworpen door de Didactiek- en Activiteitencommissie van de VGN en zal in de VS georganiseerd en begeleid worden door de United States Information Agency in Washington. De Amerikaanse Ambassade in Den Haag speelde bij de opzet van het programma een bemiddelende en informerende rol.

Dit alles en de inbreng van prof. Meuwissen staan garant voor een perfect georganiseerde en inhoudelijk zeer hoogstaande reis.

De inschrijvingstermijn loopt

Gelet op het be

he

Pl

bet

er zijn nog plaatsen! - bel op
...st komt,
... van binnenkomst van uw aan-

U kunt zich per briefkaart of telefonisch aanmelden bij mw. T. de Danschutter, Van Deysselllaan 40, 9721 WV Groningen. Tel. 050-251298.

Een aanbetaling van f250,- per persoon geldt als bewijs van inschrijving.

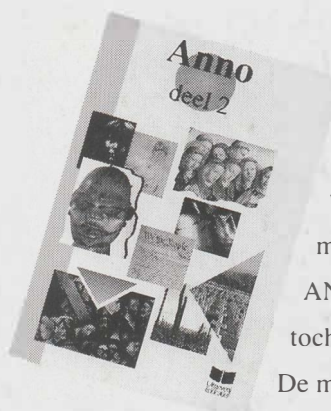
U kunt dit bedrag overmaken op postgiro 128701 t.n.v. Penningmeester VGN in Den Haag, onder vermelding van 'VS 94'.

Nadere mededelingen over de reis, het programma, de preciese reissom en de verdere betaling krijgt u toegezonden.

Er wordt van te voren nog een voorlichtingsdag georganiseerd! Deze zal in mei of juni 1994 plaatsvinden. U krijgt bericht!

ANNO

TOEPASSEN • VAARDIGHEDEN • SAMENWERKING

Deel 2 van ANNO is

zojuist verschenen!

ANNO is een gloednieuwe methode, gemaakt door mensen uit de praktijk.

ANNO is goedkoop, maar toch in full-colour.

De methode is bovendien niet te dik: u hebt eindelijk een boek in handen dat in één schooljaar door te werken is.

Voor de schrijvers van ANNO is het werkboek even belangrijk als het tekstboek. De eisen die de basisvorming aan ons stelt, komen in het werkboek volop aan de orde. In drie jaar worden de leerlingen stap voor stap voorbereid op de eindtoets van de basisvorming. In het derde jaar zijn ze ook in staat te werken met de structuurbegrippen die in de bovenbouw worden gebruikt.

TOEPASSEN IN ANNO

De stof is niet alleen herkenbaar voor de leerling, maar heeft ook praktisch nut. Voorbeeld: het aantal vluchtelingen dat in de 17e eeuw in ons land woonde, wordt vergeleken met het vluchtelingenprobleem nu. Zonder een moraliserend vingertje; de leerlingen moeten in ANNO hun eigen conclusies trekken.

VAARDIGHEDEN IN ANNO

In het werkboek worden talloze vaardigheden getoetst. Door middel van onderzoekjes wordt de leerlingen het verzamelen en verwerken van informatie aangeleerd, zodat zij een eigen mening kunnen vormen. Voorbeeld: de leerlingen onderzoeken waarom in West-Europa en Azië verschillend wordt gedacht over ouderdom.

SAMENWERKING IN ANNO

De samenwerking met andere vakken komt in ANNO voor het eerst van de grond. Wiskunde, muziek en aardrijkskunde worden expliciet bij ons vak betrokken. De betreffende opdrachten zijn door mensen van die vakken gemaakt. Daarbij is streng gelet op de uitvoerbaarheid van de klas.

DOCENTENBOEK

Veel aandacht is besteed aan een praktisch docentenboek. Opgenomen zijn: een verantwoording, de doelstellingen van ANNO, alle uitwerkingen, repetities voor alle hoofdstukken, extra teksten met opdrachten enz. Voorbereiding op ANNO wordt zo tot een minimum beperkt.

**DIT VOORJAAR
VERSCIJNT ER OOK EEN
(I)VBO-EDITIE VAN ANNO!**

**Uitgeverij
Educatief**

U kunt presentexemplaren aanvragen bij:
Uitgeverij Educatief
Papelaan West 154
2254 AJ Voorschoten
Afdeling Verkoop: 071-61.64.16